

BÖRTÖNÉPÍTÉSZET – VISSZATEKINTŐ TANULMÁNY A MAGYARORSZÁGI BÖRTÖNÉPÍTÉSZET HŐSKORÁRÓL ERDÉLYI MÓR FÉNYKÉPEI ALAPJÁN

*Prison architecture – A retrospective study on the golden
age of hungarian prison architecture based on
Mór Erdélyi's photographs*

A Budapesti Börtönmúzeum, a Büntetés-végrehajtási Szervezet Szakmatörténeti Gyűjteménye és Dokumentumtára számos izgalmas, fontos kulturális, történeti értékkel bíró tárgyat őriz. Érdekes gyűjteményi darab az Erdélyi Mór fotográfus XX. század elején készített fotósorozatának képeit tartalmazó album, amely tizenegy, az egykori történelmi Magyarország területén található fegyintézet fotográfiáit tartalmazza. Az album lehetőséget ad arra, hogy felidézzük a büntetés-végrehajtás múltjának egyik jelentős epizódját, a börtönépítészet történetét. A fegyintézetek létrejötte, a funkcionális épületek kialakulása elméleti gondolkodók és gyakorlati szakemberek közös, évszázadokon átívelő munkájának eredménye, amelyet az adott korszakok szellemi áramlatai foglaltak kezretbe. A logikus, ám néhol buktatókkal és kerülőutakkal tarkított történet kezdete a középkorra tehető, hazai fejlődése azonban nem értelmezhető az egyetemes struktúrák bemutatása nélkül.

Kulcsszavak: börtönépítészet, börtönmúzeum, büntetés-végrehajtás történet, fotográfia, Erdélyi Mór

The Budapest Prison Museum, the Hungarian Prison Service's Profession History Collection and Document Library, has many exciting objects with cultural importance and historical value. One of the interesting collection pieces is the photo album, which contains Mór Erdélyi's photos from the early XX. century, in which we find eleven photographs of the penal institutions located in the former historical territory of Hungary. The album allows us to recall one of the significant episodes of the prison services' past, the history of prison architecture. The establishment of the penal institutions and the formation of functional buildings are the results of the joint work of theoretical thinkers and technical professionals/specialists, which spanned centuries and were framed by the intellectual currents of the given eras. The beginning of the story, which is sometimes laced with pitfalls and detours, can be traced back to the Medieval times, although domestic development cannot be interpreted without the presentation of general structures.

Keywords: prison architecture, prison museum, history of prison service, photography, Mór Erdélyi



„A hazai fegyintézetek többnyire többé-kevésbé célszerűen átalakított régi várakban vagy zárdákban vannak elhelyezve. Első tekintetre szembe ötlík, hogy emez, eredetileg nem ilyen célra szánt s nem ilyekül tervezett épületek a kitűzött célnak teljesen meg nem felelhetnek. Mai napig egyetlen egy fegyházunk sincs, mely a törvény által kiszabott büntetésmódok érvényesítésére szükséges helyiségekkel, berendezéssel, a szükségelt számú magánzárakkal bírjon, s a lakoltatás állami célján kívül a javítás emberi s keresztyéni céljának teljesen megfeleljen. Az épülőfélben lévő sopronyi fegyház lesz az első, mely magasabb kívánalmakat is ki fog elégíteni.”¹ – olvasható Tóth Lőrinc² 1885-ben megjelent írásában a hamarosan megnyíló soproni fegyintézetéről és az országban uralkodó állapotokról. A kiemelt részben a szerző igazán szemléletesen foglalta össze a hazai állapotokat: a XIX. század második felében a büntetés-végrehajtás életében érdekes kettősség volt megfigyelhető: a törvényi szabályozás fejlettsége jóval meghaladta a valós helyzetet. A probléma megoldására két lépésben született válasz, a század közepén, illetve a század végén a börtönépítész³ jelentős mérföldkövekhez érkezett.

A XIX. század utolsó harmadában nem csupán a szakkönyvek kedvelői, de az újság-olvasók is sok érzékletes beszámolót olvashattak a napilapokban. A korabeli sajtó rendszeresen számolt be az aktuálisan zajló börtönépítkezésekről, hiszen a korszakban egymást érték a fegyintézet építések, átalakítások. Ez volt a nagy börtönépítkezések (első) időszaka, annak ellenére, hogy a börtön lényegében a magyar állammal egyidős jelenség.⁴ Hogy e gondolatmenetet megértsük, vissza kell utaznunk a történet kezdetéhez, a szabadságvesztés büntetés első megjelenési formáitól logikus út vezetett ugyanis a XIX. század hazai építkezéseire, amely téma a Budapesti Börtönmúzeum, a Büntetés-végrehajtási Szervezet Szakmatörténeti Gyűjteménye és Dokumentumtára gyűjteményéhez is szorosan kapcsolódik.

A szabadságvesztés-büntetés kezdetei hazánkban

A börtön, mint fogvatartási helyszín magyar területeken az államalapítás korától, tehát a kora középkor legelső időszakaitól kezdve⁵ létezik.⁶ A szabadságvesztés-büntetés

1 Tóth L. (1885) p. 4.

2 Tóth Lőrinc (1814-1903) ügyvéd, a Kúria elnöke, szak- és drámaíró. Számos írása közül kiemelkedő az illavai fegyházról szóló tanulmánykötete, valamint a fogvatartotti munkáltatás témakörét taglaló, 1888-ban megjelent munkája. (Tóth L. [1888])

3 A börtönépítész fogalom e tanulmányhoz feldolgozott szakirodalmakban két jelentésben fordul elő. Alkalmazzák egyrészt bármely elzárásra használt épület vagy épületrész építési munkálatai kapcsán, de jelenti a XIX. század második felére kialakuló, az építészeti speciális ágát jelentő szakágat is. Tanulmányomban én ez utóbbi, speciális építészeti ágat jelentő fogalomként alkalmazom.

4 Mezey B. (1998) p. 11.

5 Azt ezt megelőző időszakokban – a korszak forráshiányára hivatkozva – a tanulmányomban felhasznált szakirodalmak úgy tartják, e téma rekonstruálása szinte lehetetlen, ez idáig legalábbis nem történt meg.

6 A szabadságelvonás hatalmi struktúrákban betöltött szerepéről bővebben lásd Lőrincz J., Mezey B. (2019) p. 31-44.



letöltésének helyszínei ekkor elsősorban a tömlöcök voltak,⁷ de fontos jellemzője ezen épületeknek, hogy általában nem erre a célra készültek, hanem már meglévő helyszíneket kezdtek el elzárásra alkalmazni. Tömlöcök leggyakrabban helyi várak pincéiben, a megyeházák alagsori tereiben kerültek kialakításra, ezek azonban sok hátránnyal is bírtak, az itt dolgozó fegyveres állományok rendszerint nem lelkesedtek a raboskodó személyek felügyeletével járó, megnövekedett feladatmennyiségért.⁸ Egy olyan időszakban járunk, amikor még nem beszélhetünk börtönépítészetről, annak ellenére sem, hogy a várakban tapasztalt elzárási állapotok, valamint a rabok mindennapjai során felmerült problémák már előirányozták a témával kapcsolatos igényeket. Megindult azon információk (részben tudatos, de még inkább akaratlan, szándéktalan) gyűjtése, amelyek később a börtönépítészeti struktúrákat, a terület jellegzetességeit alakították, a börtönépületek funkcionak megfelelő építési tényezőit meghatározták. A szabadságvesztéssel sújtott bűnelkövetők várakba zárásának gyakorlata lényegében megmaradt a polgári átalakulás időszakáig,⁹ de ekkor már a kontinens egészén – benne a Magyar Királyság területén is – gyarapodni kezdett a tudatosan tervezett fegyintézetek száma.

Mindezek ellenére elmondható, hogy kifejezetten büntetés-végrehajtási célzattal létrehozott épületet már a XVII. században is találunk magyar területen, ekkor az erdélyi Küküllő vármegye kezdett saját tömlöc építésébe.¹⁰ Ennek ellenére azt se feledjük, hogy a középkori és kora újkori tömlöclétrehozások az esetek legnagyobb százalékában magán (földesúri) megbízás alapján történtek, és nem központi, állami irányítás alatt zajlottak a büntetés-végrehajtás mindennapjai, és az ezzel járó esetleges építkezések, átalakítások sem.

Az első központilag felállított fegyintézet Mária Terézia uralkodása alatt nyitotta meg kapuit, Esterházy Ferenc¹¹ szempczy¹² birtokán. A kancellár kifejezetten országos fegyintézet alapítására ajánlotta fel egyik földbirtokát a mai Szlovákia területén, a Pozsonytól mintegy 20 kilométer távolságban fekvő településen. Az 1770. augusztus 20-án kelt adománylevelben¹³ az államra átruházott telek nem volt üres, a rajta álló épületekkel

7 Tömlöc: a börtön eredeti formája, szó szerinti értelmezésben az a technikai megoldás, az a helyszín, ahol fogva tartják az elítéltet. (Lőrincz J., Mezey B. (2019) p. 36.)

További fogvatartási helyszínek: árestum (enyhébb fogság arisztokraták, nemesek fogvatartására), magánbörtön (Magyarországon a XVIII. századtól), kolostorbörtön (Bővebben lásd Lőrincz J., Mezey B. (2019) p. 34-38.)

8 Mezey B. (1998) p. 13.

9 Mi több, ez a jelenség nem is szűnik meg, még napjainkban is számos fegyintézet egykori, azóta már átalakított várakban működik. A gyakorlat megértéséhez jelen tanulmány is fogódzoul szolgálhat.

10 Mezey B. (1998) p. 13.

11 Esterházy Ferenc (1715-1785) gróf, főkancellár, 1760-tól Moson vármegye főispánja, 1766-tól a királyi kancellária vezetője, 1783-tól horvát bán. Művelt főúr, vagyonos főnemes, egyebek mellett a pápai kórház alapítójaként tartják számon.

12 A települést 1899-ig Szempczy név alatt találjuk meg a helységnévtárakban, ezt követően módosul a neve Szencz-re, majd Szencre. (Bővebben lásd: Borovszky S. [1896])

13 Vajna K. (1906a) p. 36-37.



együtt került új tulajdonosához. A Kempelen János udvari kancelláriai tanácsos vezetésével zajló építkezés nagyon rövid idő, egy év alatt befejeződött, az intézmény 1772-ben kezdte meg működését, mint első országos javítóház, a Domus Correctoria. Ezt az évet a hazai modern büntetés-végrehajtási intézmény születésének tekinthetjük.¹⁴

A Domus Correctoria fizikai megvalósulását tekintve is mérföldkő volt, építészeti sajátosságait nézve a modern börtön elrendezésének alapvetéseit tartalmazta. A középső udvart négyszögletes épület keretezte, amely egyik oldalát kivéve földszintes volt. Az épület befogadóképessége nagyjából 100 fő volt, a korabeli adatok tükrében pedig azt is láthatjuk, hogy ezt a számot nem is igen haladták meg.¹⁵ Az épület végleges formáját meghatározta a korábbi Esterházy-épületek megléte, de – a lezajlott kisebb-nagyobb felújításoknak köszönhetően – követte a korszakban domináló nyugat-európai mintákat is, amelyek fő ihletforrása a kolostorépítészet volt, ezek épültek jellemzően zárt, udvaros rendszerben, az udvart körbefogó épülettel (úgynevezett zárt beépítési metódus).¹⁶

A Domus Correctoria Szempczen 13 évig működött, 1779 tavaszán Tallósra, a Szempcztől mintegy 25 kilométerre fekvő településre költöztették,¹⁷ oda, ahol egyébként az adományozó Esterházy gróf barokk stílusú kastélya is állt. A fegyintézet a korábbi árvaház épületében kapott helyet, amelyet egykor ugyancsak Esterházy Ferenc hozott létre. Az 1760-ban épült¹⁸ tallói árvaház lakóit pedig Szempczre, az egykori fenytőház épületébe költöztették át. Az újonnan kinevezett épület¹⁹ meglehetősen rossz állapotán csak évekkel később, 1784-ben igyekeztek valamelyest javítani, de ez a kezdeményezés nem járt nagy sikerrel, így 1785-ben a szegedi vár kazamatáiba költöztették a rabokat. Az egészségtelen fogvatartási körülmények az új helyszínen tarthatatlanná váltak, így a Domus Correctoria két költözés után, 1831-ben kihasználatlanság miatt megszűnt.²⁰ Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc kitöréséig már nem került sor új intézet létrehozására, a harcok elhúzódása pedig el is odázta ezt a kérdést.

A tudatosan tervezett, börtönnek szánt épületek létrehozásának igényét elsősorban a jogrendszer változása hívta életre, amelyet a felvilágosult abszolutizmus uralkodói által megvalósított büntetés-végrehajtási jogharmonizáció kezdeteként értelmezhetünk. Mária Terézia, majd fia, II. József uralkodása alatt kiadott büntető törvénykönyvek²¹ már

14 Mezey B. (1998) p. 19.

15 Mezey Barna tanulmánya szerint 109 fő volt a maximálisan befogadható létszám. (Mezey B. (1994) p. 80.)

16 A szenczi fenytőház építészeti megoldásait, költségeit bővebben lásd Vajna K. (1906a) p. 35-36. Az épület alaprajzát lásd Vajna K. (1906a) p. 89.

17 Vajna K. (1906a) p. 91.

18 Vajna K. (1906a) p. 92.

19 Vajna K. (1906a) p. 95-99.

20 Börtönépítészet (1983) p. 24. A szegedi fenytőházzal bővebben lásd: Vajna K. (1906b)

21 Mária Terézia törvénykönyve a Constitutio Criminalis Theresiana, II. József törvénykönyvének hivatalos elnevezése Sanctio Criminalis Josephina.



jóval nagyobb teret engedtek a szabadságvesztés-büntetés intézményének, mint elődeik. A száműzetés, kiutasítás mellett a fogházban és börtönben²² letöltendő börtönbüntetés is szabadságvesztés-büntetési nemként határozta meg. A harmadik kiszabható büntetési helyszín a dologház volt, amely az elzárás mellett a kötelező munkát is jelentette az itt fogvatartottak számára. Mind a hazai, mind az ausztriai dologházak épületeit tekintve elmondható, hogy épületeik javarészt nem dologháznak készültek, amelyek azonban mégis, azok jellemzően az amszterdami és a londoni mintákra terveződött.

A hazai börtönügy jogszabályi hátterének kimunkálása a XIX. század közepéig várható magára,²³ a forradalom és szabadságharc lezárultát követően ennek kidolgozása is az új államhatalmi berendezkedés feladatává vált. Az 1850-es években, a neoabszolutizmus és a megtorlások időszakában az osztrák büntető törvénykönyvet léptették hatályba hazánkban is, amely jogszabály a szabadságvesztés büntetését helyezte előtérbe, jelölte meg elsődleges büntetési formaként. Ugyan már II. József idején kinevezték Arad, Munkács és Komárom várát szabadságvesztés-végrehajtási helyszíneként, az osztrák jogszabály érvényesítése után további börtönökre is szükség mutatkozott. A legfontosabb szempont ezek létrehozása kapcsán az volt, hogy minél gyorsabban és minél kisebb anyagi ráfordítás árán nyithassák meg kapuikat, tekintve az ország nem túl kedvező gazdasági és társadalmi helyzetére. Logikus döntésnek tűnik tehát, hogy már nem használt katonai létesítményeket jelöltek ki erre a célra, olyanokat is, amelyek akár korábban, a szabadságharc előtt is fogházként, börtönként működtek.²⁴ Ekkor, az 1850-es években lett a hazai büntetés-végrehajtási szervezet központi épülete egyebek mellett a lipótvári, a szamosújvári, valamint a munkácsi vár is, amelyek a tanulmány további témáját tekintve is jelentőséggel bírnak.

A hazai büntetés-végrehajtási intézetek építészettörténete, valamint építészeti jelentősége nem értelmezhető az egyetemes börtönépítészeti struktúrák és elméletek megismerése nélkül, amelyek megágyaztak, kontextust teremtettek a XIX. század második felében felépült és megújult hazai börtönépületek számára is.

A börtönépítészeti születése: nemzetközi kitekintés

A büntetés-végrehajtást kiszolgáló épületek, azok építészeti sajátosságai egyrészt funkciós alapon alakultak ki, az a gyakorlat szülte azokat, miszerint az épületek, amelyekbe a történelem során rabokat költöztettek, mennyiben feleltek meg a mindenkori

22 A fogház és a börtön mellett további jellemző büntetés-végrehajtási helyszín volt a kastély, a vár, a városi tömlőc, a házi áreston és a nyilvános börtön is. (Mezey B. (1998) p. 16.)

23 A szabadságharcot megelőzően, 1843-ban ugyan sor került egy korszerű büntető törvénykönyv-javaslat kidolgozására, de ennek elfogadása végül nem történt meg.

24 Számos egykori várban működött 1848-1849 előtt börtön, de a harcok időszaka alatt ezek az erődtípusok újfent hadi funkciókat láttak el.



elvárásoknak. A másik jelentős hatást az elméleti gondolkodók fejtették ki a területre, számos szakterület vett részt a koncepciók fejlesztésében. Már a XV. században olvasható volt Leon Battista Alberti²⁵ munkája,²⁶ amelyben enyhébb és súlyosabb büntetések kiszabására alkalmas börtönépületeket tervezett meg. Azt szorgalmazta, hogy a börtönök a város valamely központi, vagy legalábbis ne a legelhagyatottabb részén álljanak, és olyan fallal javasolta körülvenni őket, amelyek erősek, magasak, és nincsen rajtuk semmilyen nyílás. Az épületen belül a rabok bűnük súlyosságához mérten kerülnének elhelyezésre, a súlyosabb bűnöket elkövetők hátrébb, az ajtótól legmesszebb lévő térségbe osztanak be. Tornyok és gylókjárók kialakítását is javasolta, valamint az egyéni cellák mellett közösségi terek létrehozását is.²⁷ Az 1400-as években egy ilyen típusú munka megjelenése kuriózumnak számított, jelentősen megelőzte korának gondolkodásmódját, tekintve, hogy egy-egy kivételtől eltekintve csak a XIX. században szerveződtek ehhez hasonlatos fizikális jellemzőkkel rendelkező börtönépületek.

Egy másik jeles mintaadó elmélkedő Joseph Furttenbach²⁸ „*Architectura Universalis*” című munkája, amely két mintaépület tervét is tartalmazta. Furttenbach elsődleges tervezési szempontja az őrzés biztosítása volt, a biztonság megteremtése, ez az elv érvényesült a börtön (*Zuchthaus*)²⁹ elhelyezésében is. Alberti-hez hasonlóan azt indítványozta, hogy a fegyintézetek a város centrumától ne túl messze kapjanak helyet, hogy a börtön áruszállítása, mind a kimenő, mind a bejövő forgalom könnyen lebonyolítható legyen.³⁰ Emeletes épületeket tervezett, amelyek elülső és oldalnézetükben is teljesen szimmetrikusak. Két típus megtervezésére vállalkozott: mindkét börtönépület kereszt alaprajzú, a száraz metszéspontjaiban egy kör alakú őrhellyel. Az egyik tervezeten a „kereszt” mindegyik szárában egy-egy összefüggő zárkasor helyezkedik el, amelyek nem a falak mellett, hanem a folyosó közepén, egymásnak háttal fordítva kerültek kialakításra. A másik változatban a „kereszt” száraiban kialakított folyosókon több blokkba (tömbbe) rendezve tervezte meg a zárkákat, amely blokkok több zárkát tartalmaznak, egymáshoz azonban nem kapcsolódtak.³¹ Az általa tervezett fegyintézeteket udvar és magas fal veszi körbe, melynek sarkain őrtornyok emelkednek.³² A Furttenbach által megalkotott börtöntípus hosszú időre a börtönépítészeti alapvető típusává vált.

25 Leon Battista Alberti (1404-1472) olasz humanista, polihisztor művész (építész, festő, költő, zenész) és filozófus. Fontos munkái a *De reaedificatoria* és az 1540-ben, halála után megjelent *De pictura* című könyvek. (Van Eck, C. (1998) p. 280-281.)

26 Leon Battista Alberti: *De re aedificatoria* (1485)

27 Mezey B. (1992) p. 54.

28 Joseph Furttenbach (1591-1667) német építész, matematikus és mérnök, számos jelentős építészeti szakkönyvet publikált.

29 Zuchthaus: Német szó, jelentése javítóház, nevelőház. Furttenbach német nyelvű munkájában így nevezi az általa tervezett épületet. A magyar nyelvű szakirodalom dologházként, de fogházként, fegyintézetként és fegyházként is értelmezik.

30 Furttenbach, J. (1635) p. 101.

31 Furttenbach, J. (1635) p. 110-111.

32 Furttenbach ezzel megalkotja a blokkházakhoz hasonló zárkarendszert. Bővebben lásd Mezey (1992) p. 54-55.



Az első tervezett börtönök

A XVII-XVIII. században tehát már létezett a börtönépítészeti, mint új jelenség, de első-sorban elméleti alapon jelent meg, formálódó, új területnek számított az építészetben. 1628-ban Milánóban XI. Kelemen pápa rendelte el egy börtön megépítését,³³ amely aztán több száz évre határozta meg a börtönépítészeti alapvetéseit. A fegyintézet a St. Michael kórházból került kialakításra, kiemelkedő jelentősége pedig az volt, hogy itt épült meg elsőként tervezett, tudatos módon a zárkarendszer, és valósult meg a fogvatartottak zárkákban való elkülönítése. A római épület érdekessége az, hogy a zárkákat úgy alakították ki, hogy a rácsokon a folyosóra kitekintve mindenki láthassa a folyosói oltárt, biztosítva ezzel a fogvatartottak vallásgyakorlásának lehetőségét, utalva egyúttal az építést elrendelő egyházra is. Ez volt az első alkalom, hogy egy börtön funkciójának maximálisan megfelelő módon épült fel, az épület kialakítása hűen tükrözte annak feladatait. Ezen minta alapján, olasz területeken aztán több dologházat is emeltek, ezek között volt az 1628-ban, Milánóban felépült épület is, amelynek tervrajzai máig fennmaradtak. Az „új börtön” egy teljesen új, alapjairól felépített börtönépület volt, amely még ma is áll.³⁴

Ezt az időszakot tekinthetjük a (tudatos) börtönépítészeti születésének, hiszen az újonnan felépített, fogvatartási funkciók mentén megtervezett épületek felhívták a figyelmet a feladat specializáltságára, az építészet területén új kihívások megjelenésére, akár egy új építészeti ág születésére.

Az olasz területeken kívül Európa más térségeiben nem jelentkeztek a fejlődés ezen vonulatai, a legtöbb helyen a XVII. század során még a tömlőrendszer működött, vagy központi udvar körül körben elhelyezett zárkatömbökről beszélhetünk. E rendszer rendszer esetében nem szeparált elhelyezésre kell gondolni, hanem nyitott, összefüggő terekre, ahol a fogvatartottak elkülönítését meg sem kísérelték.

Jelentős fellendülést hozott a XVIII. század végének, a XIX. század első időszakának börtönépítési hulláma, amely Európa és Észak-Amerika területét érintette elsősorban. Utóbbiban Philadelphia, míg előbbiben a belga Gent fegyintézete (1862) vált méltán híressé építészeti megoldásait tekintve. Míg a római St. Michael börtön zárkarendszerét úgy tervezték meg, hogy a fogvatartottak az ajtón kitekintve egy központi oltárra lássanak, addig itt egy fordított modell valósult meg: az őrszemélyzet feladatait helyezték előtérbe, és arra törekedtek a zárkák kialakításkor, hogy egy adott helyről az összes zárka belátható legyen. Az őrzési funkció mellett a technikai részletek is

33 Az épület létrehozásában nagy szerepe volt a börtönügy (dologház) előfutárának tartott Filippo Franci-nak is. Bővebben lásd Sellin (1926).

34 Börtönépítészeti (1983) p. 7-8.



kiemelkedtek a tervekben, a szellőztetés és a világítás működtetésének kérdése, annak modern szempontú biztosítása is fontos szerephez jutott.³⁵

A nyolcszög alakúra tervezett börtönben a zárkatömbök egy középpontból indultak ki, és sugárszerűen haladtak kifelé, a nyolcszög oldalai felé. Ez az elrendezés egyben azt is eredményezte, hogy a zárkasugarak között trapéz alakú udvarok alakultak ki. A zárkákat egymásnak háttal tervezték, középen folyosóval, ezáltal megteremtve a biztonság feltételeit. A világ első radiális börtöne sikeresen alkalmazta tervezési elveit, a megfigyelés fontosságának előtérbe helyezését, azzal együtt, hogy a fogvatartás tematizálása is megtörtént: külön kerültek elhelyezésre a női, a fiatalok, valamint az első alkalommal szabadságvesztésre ítélt fogvatartottak.³⁶

Fontos lépések voltak a XVIII. századi angliai változások is, a Blackstone-i³⁷ törvény 1778-ban a zárkák méretét is meghatározta, majd nem sokkal később, 1782-ben az első általános börtöntörvény a nemek szerinti, valamint a büntetés súlyosságától függő elkülönítést is feladatnak jelölte meg a fegyintézetek számára. Ez a központi szabályozás további börtönépületek felépítését eredményezte. A változások lassan elterjedtek az egész kontinensen, és a XIX. század elején beszivárogtak hazánkba is.³⁸

Egy másik út: a dologházak építészeti sajátosságai

A börtönépületek fontos előfutárai voltak a dologházak, amelyek közül az amszterdami és a londoni szolgált elsődleges mintaként a későbbiek számára. Létezésük okát egy középkori jelenség szolgáltatta: a korszak végére jelentősen megemelkedett Európa lakosságszáma, ezáltal pedig a kóborlók, csavargók létszáma is megtöbbszöröződött. A számuk a háborúk, járványok, hadjáratok után még inkább megemelkedett, néhány generáció alatt pedig megjelentek a született csavargók is, akik már nem külső tényezők miatt kerültek az utcára, és kényszerültek nyomorúságos életre, hanem ebbe születtek bele. A kóborlók élete a bűnözéssel mindig is szorosan összekapcsolódott, hiszen megélhetésükhöz sokszor lopáshoz, garázdasághoz, szélsőséges esetben valamilyen élet elleni bűncselekményhez kellett folyamodniuk. Ez a jelenség kapcsolódott össze a reformációban megjelenő „bűnös szegénység” gondolatával is, amely elvetette a polgári javak élvezetét azok számára, akik nem tisztas életet éltek, azaz nem „rendes munkával” keresték kenyerüket.³⁹ E gondolat térnyerése nyomán a korszak lakossága a problémának megoldását már nem a helyi vezetőktől, hanem elsősorban az

35 Börtönépítész (1983) p. 9.

36 Börtönépítész (1983) p. 9-10.

37 William Blackstone (1723-1780) angol jogász, író, Commentaries című munkája mérföldkő volt az angol jogban, kiemelkedő hatással bírt az amerikai alkotmányra is.

38 Börtönépítész (1983) p. 9-10.

39 Mezey B. (1992) p. 47-48.



államhatalomtól várta, a korszellem pedig nem csupán a büntetés, de a javítás gondolatát is elvárásként támasztotta a bűnösök büntetésének kiszabásakor. Ezen összetett vélekedés megjelenése eredményezte a dologházak születését, amelyek mindennapi életének bemutatása most nem tartozik szorosan a témához, de építészeti jelentőségük nem megkerülhető, a börtönépítészeti előfutárának tekinthetjük azokat.

Az első dologház, azaz olyan büntetés-végrehajtási intézet, amely a fegyelem mellett a munkára is szoktatni kívánta a rabokat,⁴⁰ Londonban alakult meg, a XVI. században, majd nem sokkal később Amszterdamban nyílt meg ilyen típusú intézmény. A dologházak általában zárt belső udvaros épületek voltak, gyakran melléképületekkel vagy a főépülethez kapcsolódó szárnyakkal. Jellemzően különálló bejárati épület vezetett a hátsó udvarban lévő nagyobb épületekhez. Ez a logika a kolostorok elrendezési formáit követte, ahogyan az épület utcafronti része is, amely rendszerint díszes megjelenésű volt, párkánnyal vagy szobrokkal látták el. Az udvaron nem csupán fogvatartási épületek, hanem munkatermek, raktárak, illetve szolgálati és kiszolgáló helyiségek is kialakításra kerültek.⁴¹

Jeremy Bentham „panoptikonja“

Jeremy Bentham⁴² angol filozófus, reformer nevéhez egy legendássá vált börtönépítészeti nívó köthet. Az általa megálmodott börtön teljes valójában ugyan sosem készült el, de jelentősége megkérdőjelezhetetlen az őt követő korszakok börtönépítkezéseinek tekintetében. A tervek alapját az az elmélet adta, miszerint a szabadságvesztés-büntetésnek a fogvatartottak javítását kell megcélózni, elkülönítéssel, foglalkoztatással, valamint oktatással. Ezt a fizikai térben, a zárkákban való elkülönítés jelenítette meg, amelyet biztonságos őrzéssel és munkáltatással egészítettek ki. A kör alaprajzú, többemeletes épületterv logikája abban állt, hogy a falak mentén elhelyezett zárkákat egy pontból be lehessen látni, ezzel segítve a fegyőrök munkáját, akik így sokkal kisebb létszámban tudták ellátni az őrzési feladatokat. Bentham alapelveinek felhasználásával számos fegyintézet létesült a világban, amelyek egy része még a mai napig is működik.⁴³

40 A fegyelemre és munkára szoktatás ötlete az ún. visszavezetés eszméjének gondolatában gyökerezik. Erről bővebben lásd Mezey (1992) p. 47-48.

41 Mezey B. (1992) p. 53-54.

42 Jeremy Bentham (1748-1832) angol jogtudós, filozófus, a modern utilitarizmus atyja. Elméletének jelentősége a büntetés-végrehajtás szempontjából is kiemelkedő, úgy vélte, a jogi és politikai intézmény hasznossága is attól függ, hogy az intézmény mennyiben mozdítja elő a legtöbb ember boldogságát, az ember megelégedését.

43 Az egyik ilyen, ikonikussá vált börtön a londoni Millbank Penitentiary (vagy Millbank Prison), amely 1816 és 1890 között Nagy-Britannia központi büntetés-végrehajtási intézete volt. Bővebben az épületről lásd Holford, G. (1828). A börtön távlati képét lásd online: <https://www.gettyimages.com.au/detail/news-photo/millbank-prison-on-the-site-now-occupied-by-the-tate-news-photo/2668642?adppopup=true> (Letöltés ideje: 2023. március 7.)



Amerikai börtönépítészeti struktúrák

A börtönépítészeti gyakorlati megvalósulásai csak nehezen érthetők meg az adott korszak elméleti, jogi hátterének ismerete nélkül,⁴⁴ jól kitűnik ez az amerikai modelleken is. Komoly fejlődésként könyvelhető el az, amikor az építészeti és a büntetés-végrehajtás összekapcsolódott, az addig külön utakon haladó két fejlődési irány egybefonódott, és megjelentek az első tudatosan megtervezett, funkciójuknak megfelelő börtönépületek. Ez a fejlődés azonban elképzelhetetlen lett volna a büntetésről való társadalmi vélekedés megváltozása nélkül, amely közvetett és közvetlen módon aztán a jogalkotásra is hatással volt. A korszak jellemző változása, a XIX. században a liberalizmus térnyerése gyökeresen alakította át a büntetés-végrehajtás addig szilárdnak vélt alapelveit.

Az így kialakult új rendszerek lényege az elítélt elzárása és munkáltatása volt, Jeremy Bentham, a liberalizmus egyik fontos gondolkodója is ezen elvek mentén alkotta meg panoptikonját. Az elítéltek szigorú elzárása, magánzárkás elhelyezése (azaz a közös terek megszüntetése vagy számuk, illetőleg a fogvatartottak ott töltött idejének lecsökkentése) azt a célt szolgálta, hogy a külvilágtól szilárdan elkülönítve kellőképpen el tudjanak gondolkodni a bűneiken. Ehhez az épületek új típusú rendszerének kidolgozására volt szükség, ahol fontos szempont volt, hogy a fogvatartottak soha ne láthassák a többi elítéltet, mert csak megzavarná őket a bűnbánatban. A munkavégzést engedélyezték számukra is, de csak a zárkán belül.

Egy másik típus, az Auburn rendszer egy kicsit később alakult ki. A módszer lényege a fogvatartottak magánzárkás elkülönítése volt, vegyítve azt a közös (vagy egy helyiségben történő) munkavégzéssel. A legtöbben azonban végül egy harmadik típus, a pennsylvaniai rendszer mellett tették le a voksukat, amely a leghatásosabbnak bizonyult a bűnbánat és a fogvatartástól várt javulás kombinációjában.⁴⁵ A módszer alapján az elzárás első periódusa magánzárkában zajlott, majd a fogvatartottak folyamatosan engedményeket kaptak, és a fogvatartási idő vége felé egyre több időt tölthettek a közös terekben.⁴⁶

Ugyan egyik rendszer sem lehet hibátlan, ezek az elméletek mégis uralkodóvá váltak a későbbi korszakokban, és erőteljes hatással voltak a börtönépítészeti egyes szegmenseinek megszilárdításában is. Előfordult, hogy egy-egy elem, épületrész-kialakítás annyira bevált, hogy egyszerűen – a megszokás vagy a megfelelő funkcionalitás miatt – szinte kötelező elemmé rögzült, s majdnem az összes új fegyintézetben megjelent. Az elmélet

44 Ezek mindegyikét, terjedelmi okokból, jelen tanulmány nem tudja bemutatni, de amelyek látványos változást hoztak az építészetbe, azokat szerepeltetjük. A börtönrendszerek további típusait, valamint az elméletek részleteit lásd Bognár B. (1998).

45 Börtönépítészeti (1989) p. 10.

46 A téma szempontjából a halálbüntetéssel kapcsolatos jogszabályi módosításokat és azok hatásait is érdemes lehet megvizsgálni, erre most terjedelmi okok miatt nem térünk ki. A kapcsolódó felvetéseket, szempontokat lásd Börtönépítészeti (1983) p. 12.

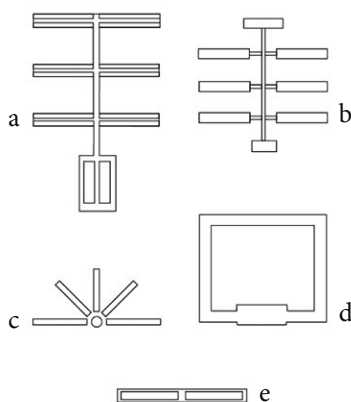


ellenére mégis sokszor központosított rendszerek jöttek létre, amelyek kizárólag az ellenőrzést szolgálták, nem pártolták a társadalmi, filozófiai változásokat, amelyek a humánus fogvatartást szorgalmazták.

Telefonoszlop rendszer

Az ún. telefonoszlop rendszer Párizshoz közel, Fresnes-ben alakult ki, nevét onnan kapta, hogy az itt épült fegyintézet alaprajza valóban hasonlított egy telefonpózna fő oszlopára, valamint az annak tetején található, arra merőlegesen felszerelt kereszttrudakra. Az épületben az oszlop egy központi folyosót jelentett, amely összekapcsolja a négyszögletes zárkatömbök sorát. Ezek a sorok, akárcsak a telefonoszlop kereszttrúdjai, merőlegesen csatlakoztak a főfolyosóhoz. A zárkatákat nem a folyosó közepén, hanem a falak mentén építették meg. Ugyan ennek a rendszernek is voltak hibái, de mégis jelentős volt abból a szempontból, hogy egyedi épületet hoztak létre, azaz már nem várra, erődre vagy kolostorra, hanem speciális funkciókat kiszolgáló épületre emlékeztetett. Emellett a keresztfolyosóknak köszönhetően tematikusan el tudtak különülni a börtön egységei, akár kiszolgálóhelyiségek létesítése, akár a fogvatartottak bontásának céljából.⁴⁷

A sok szempontból megújulást, jelentős társadalmi, technikai változásokat hozó XIX. századra tehát már találkozunk kialakult típusokkal, de nincs konszenzus az ideális börtönépület építészeti kiviteléről. Léteztek a panoptikus, telefonoszlop vagy csillag alakú börtönök, valamint ezek változatos kombinációi is megjelentek, de még mindig voltak olyan, nem erre a funkcióra épült épületek, kolostorok, várak, nevelőintézetek, ahol őriztek fogvatartottakat.



1. kép: Börtöntípusok alaprajzai - a. Fresnes börtöne b. Telefonoszlop típus
c. Radiális börtön d. Zárt udvaros börtön e. Auburn börtön⁴⁸

⁴⁷ Börtönépítészet (1983) p. 13.

⁴⁸ A börtönalaprajzokat Juhász Adrienn (BvOP SETFO) készítette.



Hazai börtönépítészeti struktúrák

EBBE a fejlődő, de mégis konszenzus nélküli XIX. századi börtönépítészeti környezetbe ékelődött bele a hazai rendszer is. Az 1843-ban elkészült büntető törvénykönyv-javaslat korszerű szabályozást tartalmazott: a magánelzárás rendszerét szigorú munkakényszerrel kombinálta, és gondoskodott kedvezményekről is azok számára, aki jó magaviselettel élték és munkával töltötték szabadságvesztésüket. Ez a javaslat végül nem valósult meg, mégis találkozunk a korszakban új fegyintézetekkel, például Komáromban és Pozsonyban. 1845-ben nyitotta meg kapuit a Bentham-féle rendszerben épített balassagyarmati börtön, amely egy ötemeletes, 168 magánzárkát magába foglaló büntetés-végrehajtási intézetként kezdte meg működését. Újabb és újabb fegyintézetek kijelölése és építése azonban az osztrák büntető törvénykönyv hatályba lépésével már elengedhetetlenné vált: az 1850-es évekre így érkeztünk el a hazai első nagy börtönépítészeti korszakhoz. 1855-1858 között fegyházzá alakították az illavai, a munkácsi és a lipótvári várakat, a nevelőintézetnek szánt épületet Vácott, valamint nők részére a pálos rendi kolostort Márianosztrán.

A Csemegi-kódex (1878) és a kapcsolódó jogszabályok újabb fontos változásokat hoztak a büntetés-végrehajtásban, ezáltal a börtönrendszerben is. Kimondták ugyanis, hogy a büntetésnek arányban kell állnia az elkövetett bűnt súlyával. Ez azt eredményezte, hogy létrejött egy változatos, szegmentáción alapuló büntetés-végrehajtási intézet-struktúra, számos típusa alakult ki az elzárásnak: magánzárkás, javítóintézeti, közvetítő intézeti fogvatartás, valamint a fegyház-, a fogház- és a börtönbüntetések helyszínét is el kellett különíteni. A törvényben előírtak betartása végett számos fegyintézet nyitotta meg kapuit, elsőként 1885. január 1-jén a szegedi, majd 1886-ban a soproni intézmény. Az új intézetek mellett megkezdődtek már meglévő intézmények átépítései is, így a váci és nagyenyedi fegyházakat munkatermekkel egészítették ki, Márianosztrán rabkórházat hoztak létre. Szegeden 1889-ben államfogház is létesült a kerületi börtön mellett. A millennium évében, 1896-ban nyitott meg a Gyűjtő, amely mellett kezdetől fogva létezett egy elmebeteg-megfigyelő osztály is. Számos törvényszéki fogház épült a városi, megyei törvényszékek mellett, egykori épületek átalakításával vagy új építmények létrehozásával, egyebek mellett Szombathelyen, Nyíregyházán, majd később Sátoraljaújhelyen is. Magyarországon a századforduló időszakában huszonhat új börtönépület készült el.

Börtönépítészet fényképeken

A Budapesti Börtönmúzeum, a Büntetés-végrehajtás Szakmatörténeti Gyűjteménye és Dokumentumtára gyűjteményi anyagai között számos fényképét őriz. Ezek javarészt a XX. század történeseit dokumentálják, ám egy-egy anyag a XIX. század végének történetébe is izgalmas betekintést enged. A gyűjtemény egyik kiemelkedő darabja egy



nagyalakú fotóalbum, amely a XIX. század végén, XX. század elején készült fotográfia-
fiák másolatait tartalmazza. A huszonkét képen tizenegy, a történelmi Magyarország
területén létesített büntetés-végrehajtási intézetet távlati képét és/vagy belső tereit
láthatjuk. A kilenc országos büntetőintézet (Lipótvár, Illava, Nagyenyed, Sopron, Vác,
Szeged, Márianosztra, Harta, valamint a budapesti Gyűjtő) mellett a munkácsi és
a szamosújvári börtön is a fotókon szerepel. A fényképek készítője a korszak egyik
neves fotográfusa, Erdélyi Mór volt.

Erdélyi Mór fényképei

A XIX. század végére a fényképészet már a mindennapok részévé vált, megjelent a Ko-
dak első fényképezőgépe, számos fotóműterem várta a fényképezkedni vágyókat és az
első magyar fényképészek is megkezdtek világhódító útjukat. A Strelisky Sándor, Mai
Manó vagy Székely Aladár nevével fémjelzett korszak kiemelkedő alakja volt a Budapesti
Börtönmúzeum gyűjteményében található album képeinek készítője, Erdélyi Mór is.

Erdélyi Mór 1866-ban született a felvidéki Nagysurányban. Budapesti tanulmányai
után igen fiatalon, 25 éves korában nyitotta meg első műtermét a fővárosi Erzsébet
téren. Pályája elején már nagy sikereket futott be, mi sem bizonyítja ezt jobban, mint
hogy 1894-ben udvari fényképész címmel tüntették ki. 1895-ben a királyi családról
készített képeket, a millenniumi ünnepségeken, 1896-ban pedig szinte mindenhol
jelen volt, számtalan fotográfiát készített az aktuálisan zajló művészeti, politikai ese-
ményekről. A korabeli sajtó lépten-nyomon közölte fotográfiáit, ennek köszönhetően
szinte mindenki megismerte a nevét. Hamarosan már második műtermét nyitotta
meg az Astoria közelében, a Kossuth Lajos utca és a mai Semmelweis utca sarkán.⁴⁹ A
századforduló nagy építkezéseinek elsőszámú dokumentarista fotósa lett, a Magyar
Szalon folyóiratban Erdélyi sorozatot indított, fényképeivel mutatták be Budapest új
épületeit, valamint az építési munkálatokat is.⁵⁰

1900-ban részt vett a párizsi világkiállításon, ahol munkáját aranyéremmel ismerték el.
Még 40 éves sem volt, amikor úgy döntött, országjárásba kezd, és minél több mindent
megörökít a századfordulón fellendülő építkezésekből, valamint a gyönyörű magyar
tájból is. A körút olyan jól sikerült, hogy szinte az egész országot beutazta, és 1906-ra
fotóalbumot is jelentetett meg az elkészült munkák válogatásából.⁵¹

Az egész projekt célja az volt, hogy dokumentációjával segítse a magyar kultúra ter-
jesztését, népszerűsítését, bemutassa a hazai fejlesztések eredményeit, a dualizmus

49 Demeter Zs. (2008) p. 11-12.

50 Magyar Szalon (1898-1899) 16/2. p. 875-876.

51 Demeter Zs. (2008) p. 12.



időszakának, a boldog békeidők Magyarországnak előnyös oldalát. A főváros is támogatta elképzelését, egy szakértő bizottság felállításával részt vettek a fotósorozat szelektálásában, és egy 200 darabból álló, kifejezetten oktatási célokra összeállított kollekció is készült a képeiből.

Az 1906-ra elkészített, több ezer fényképből álló sorozatban iskolák, múzeumok, egyéb közintézmények fotográfiai mellett a haza büntetés-végrehajtási intézetek legtöbbje is szerepelt, amely sorozat egyes képeinek másolatai találhatóak meg ma a Budapesti Börtönmúzeum gyűjteményében is.

Az albumban összesen huszonnégy darab fénykép került összegyűjtésre, tizenegy épületről. A múzeumi gyűjteményben található sorozat igen szép gyűjtés, de nem teljes, néhány – e szériába tartozó – fénykép még fellelhető a korabeli lapokban, illetve a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumában, valamint a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében is.⁵²

A fényképek még hosszú évekig a fegyintézetek elsődleges képi ábrázolásnak számítottak, a Vasárnapi Újság hasábjain számos alkalommal szerepeltek, egyebek mellett az 1912-es Börtönügyi Kongresszus illusztrációiként is. Dr. Megyery István⁵³ „*A magyar börtönügy és az országos letartóztatási intézetek*” című művében Erdélyi fotográfiáin szemléltetik a fegyintézeteket, ahogyan a korszak képeslapjaira a sorozat részeit nyomtatták.

A XIX. század második fele a hazai börtönépítkezés egyik, hanem a legtermékenyebb időszakának mondható. A gyorsütemű építkezések alapja az 1852-ben hazánkban is hatályba lépett osztrák büntető törvénykönyv volt, amelynek hatására, és a dualizmus általános fellendülési lázának következményeként ítélezőfórumok épületei, bíróságok, törvényszéki paloták, fogházak és fegyintézetek is épületek. A XIX. század végére 9 országos, 65 törvényszéki és 313 járásbírósi fogház működött az országban, s ebből – a szakirodalmi információk, illetve a saját adatgyűjtés alapján – 3 ítélőtáblai, 22 törvényszéki, 4 járásbírósi és 7 önálló büntetés-végrehajtási épület tervezése egyetlen személy, Wagner Gyula nevéhez kapcsolódik.

Az Erdélyi Mór által készített fotókat izgalmas összevetni a XX. század elejéről származó tervrajzokkal is,⁵⁴ amelyek amellet, hogy megkönnyítik a fényképek beazonosítását,

52 A teljes gyűjteményt Erdélyi Mór a Fővárosi Múzeumnak szánta, így a gyűjtemény egésze ma ott, annak intézményi jogutódjában, a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumának fotótárában található. (Demeter Zs. (2008) p. 13.)

53 Megyery István, dr. (1859-1931) ügyész, jogi szakíró, fontos szerepet vállalt a hazai börtönügy jogi szabályozásának kialakításában.

54 Megyery I. (1905) p. 573-585.



a rajta szereplő épületek felismerését, következtetni engednek az épületek környezetére, azok elhelyezkedésére, nagyságára is.

Börtönépületek Erdélyi Mór fotográfiáin⁵⁵

Váci Fegyház és Börtön

„Vác. Aki Vácson csak egyszer utazott is keresztül, lehetetlen, hogy ne látta volna a város felső részén, közel a Dunához egy elhagyatott nagy ház esőmosta, széljárta, időrágta terjedelmes falait. Ezen épületet Theresianumnak hívták.”⁵⁶

A váci börtön épületének „magja” a XVIII. század második felében épült fel. A váci Theresianum intézményét a bécsi Collegium Theresianum mintájára hozta létre Mária Terézia királynő azzal a céllal, hogy az elszegényedett, magyar köznemesi ifjak oktatását elősegítse. A tanintézmény 1767 és 1784 között működött, működését II. József rendelete nyomán szüntették meg.⁵⁷ A Theresianum eleinte Migazzi Kristóf (Christian Anton von Migazzi)⁵⁸ váci püspök palotájában működött, majd 1777-ben költözött be egy, az intézmény számára emelt, Duna-parti épületbe.⁵⁹ Ez ma a Váci Fegyház és Börtön.

A Theresianum megszűnését követően, ebben az épületben alakította meg az országgyűlés a Ludovika Akadémiát (1808), amelynek alapítása ugyan megtörtént, de megnyitása már elmaradt. Az Akadémia elsősorban a hadsereg céljait szolgálta, az itt nevelkedett (nemesi vagy polgári származású) ifjak a haza szolgálatára esküdtek fel, és képzésüket is e céllal végezték. Az intézményt 1825-ben a fővárosba helyezték át, Vác lakosságának akarata ellenére. Az Akadémia áthelyezését követően az épületegyüttes egyes részeit haszonbérbe adták, de használták átvonuló katonai csapatok elszállásolására is. Az épület állapota a használat során igen megromlott, szoba került annak lebontása is. 1834-ben az akkor regnáló váci püspök, Nádasdy Ferenc vásárolta meg az objektumot azzal a céllal, hogy felajánlja az országos tébolydai alapba. Ezt követően

55 A tanulmányban a fegyintézetek megnyitásuk sorrendje szerint kerülnek bemutatásra, különválasztva egymástól a jelenlegi magyar határokon belüli és az azokon túli börtönöket. A Budapesti Börtönmúzeum albumában a következő sorrend szerint szerepelnek a képek: 1. Budapesti Fegyház és Börtön, 2. Büntetés-végrehajtó Intézet Állampusztá, 3. Márianosztrai Fegyház és Börtön, 4. Sopronkőhidai Fegyház és Börtön, 5. Szegedi Fegyház és Börtön, 6. Váci Fegyház és Börtön, majd (a mai Szlovákia területén található) 7. Illava, 8. Lipótvár, (a mai Románia területén található) 9. Nagyenyed, 10. Szamosújvár és (a mai Ukrajna területén található) 11. Munkács.

56 Vasárnapi Újság (1855) 2/25. p. 200.

57 Kisparti J. (1914) p. 3-6.

58 Migazzi Kristóf Antal, gr., eredetileg Christoph Anton von Migazzi (1714-1803) bécsi érsek, váci püspök, fontos munkát végzett regnálása alatt Vác városfejlesztésében, építkezéseinek megvalósulásában.

59 Az építkezés 1765-ben kezdődött meg a váci, Mária Terézia tiszteletére épített diadalív mellett, a fegyház mai helyszínén. A késő barokk (rokoko), korai klasszicista időszakhoz sorolt diadalív leginkább a copf építészeti stílus jegyeit viseli.



elkezdődött annak átalakítása, Kassalik Ferenc és Zittenbach Mátyás tervei alapján, ám annak befejezésére már nem került sor.

Az osztrák büntető törvénykönyv 1854. évi hatályba lépését követően aztán országos fegyintézetként vették használatba, 1855-ben nyitott meg itt a Váci Magyar Kir. Országos Fegyintézet. A törvénykönyv nyomán a szabadságvesztés büntetése gyakorlatilag elsőrendű büntetési tételként jelent meg, így – ahogyan ez a tanulmány korábbi szakaszaiból is kitűnik – szükségessé vált hazánkban is fegyintézetek alapítása. A váci intézet alapításakor annak befogadói létszáma 600, a dualizmus alatt már 900 fő körül mozgott. Az épület kialakítását meghatározta az is, hogy ide utalták be az egy évnél hosszabb szabadságvesztésre ítélt huszonéveseket (kivéve Horvátország és Erdély területét), így jelentős szakipari nevelés zajlott a falak között. A megnyitást követő évtizedekben a fegyintézet majdhogynem egy ipari iskola jellegét öltötte magára.⁶⁰

A Csemegi-kódex hatályba kerülésével az intézetet kerületi börtönné, majd 1884-1885-ben fegyházzá alakították, az ezt követő felújítás pedig már Wagner Gyula tervei alapján⁶¹ valósult meg. Ekkor készült el az a Duna parti kibővítés, amely a fogvartartottak munkáltatásának szolgált helyéül. A tervek alapján⁶² anyagraktárak, bognár és fűvókészítő műhelyek kaptak itt helyet, valamint itt üzemelt a nyomda is. 1890-ben aztán újabb bővítés történt, a Jirászek Nándor és Krausz Lipót építészeti társvállalkozó cég 1893 nyarára készült el a több mint 100 méter hosszúságú, L alakú, magánzárkákat magába foglaló épülettel.⁶³ A sokáig Magyarország legmodernebb gyógyintézetének számító rabkórház 1931-ben nyitotta meg kapuit.

Az épület fontos része a Theresianum idejéből megmaradt templom, amelynek a földszinti padsora és karzata két oldalról öleli körbe az oltárhoz vezető folyosót. Az oltárhoz 10 lépcső vezet fel, a főoltárképen a szeplőtlen Szűz Anya képe látható, akit két oldalról egy-egy angyal fog közre.

Az épület rendelkezett belső udvarral, ahol két szivattyús kút volt található, amely közvetlenül a Dunából emelte ki a vizet. A vizet kavicsokkal szűrték meg, mielőtt a kútba került. Az épületet többfunkciós gőzgéppel látták el, amely a konyhában a főzéshez biztosította az energiát, valamint a mosáshoz és a fürdéshez szükséges meleg vizet, de a ruhaszáritást és a vízszivattyúzást is ennek segítségével oldották meg.

⁶⁰ Heinrich-Tamáská P. (2013) p. 346.

⁶¹ Az 1885-ös átalakítás és építkezés terveit Sontheitl Ferenc készítette el 1878-ban, viszont a Váci Országos Fegyintézet épületének bővítését és átalakítását végül a szegedi csillagbörtön, a nagyenyedi fegyintézet és a gyűjtőfogház megálmodója, Wagner Gyula építész végezte. Ekkor építették meg az elítéltek munkáltatását szolgáló Duna-parti épületet, együttes tömböt alkotva az elhelyezési körletekkel. (Megyeri-Pálfi Z. [2020])

⁶² Megyeri I. (1905) p. 576.

⁶³ Heinrich-Tamáská P. (2013) p. 346-347.



A váci fegyintézetéről, részben Dunához való közelsége miatt is, számos fotográfia készült a XX. században. Gyakran szerepel folyami hajókirándulásokon készült csoportképek háttérében, az épület történelmi jellege, historikus vonásai miatt hosszú ideig sokan nem is börtönnek gondolhatták. Erdélyi Mór három váci fényképe is szerepel a Budapesti Börtönmúzeum fotóalbumában, de az épületről már jóval korábbi ábrázolásokat is ismerünk, 1859-ben a Vasárnapi Újság számolt be⁶⁴ az új fegyintézetéről, amelyet az épületről készített metszettel illusztráltak.⁶⁵

*Márianosztrai Fegyház és Börtön*⁶⁶

Az egyik legrégebbi büntetés-végrehajtási intézet, amelynek épülettörténete a vegyesházi királyaink korából indul, a Márianosztrai Fegyház és Börtön. 1352-ben Nagy Lajos király⁶⁷ a pálos rendnek adományozta e területet, azzal a céllal, hogy kolostort építtessenek. Ekkor készültek el itt az első építmények, felépült egy templom, amely a mai napig is áll, valamint két másik épület, amely a középső, négyszögletes udvart szegélyezte.

A török korban a pálosoknak menekülniük kellett, így az épület elhagyatottá vált, állapota gyors romlásnak indult.⁶⁸ A felújítás 1711-ben kezdődött meg, jórészt a középkori falak helyreállításával, illetve azok kibővítésével. A század végén az egyház elveszítette a területet, II. József „reformjai” nyomán feloszlatták a pálos rendet, és állami tulajdonba helyezték át a területet, valamint a rajta álló épületeket. Ezt követően sokáig használaton kívül álltak, egészen addig, amíg a napóleoni háborúk egyetlen hazai ütközetét, a győri csatát követően kórházként rendezték be azokat. Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc utáni időszakban számos átalakítás történt.

A XIX. század második felének politikai berendezkedése és a lezajló társadalmi változások nyomán a bűnözések száma erőteljes növekedésnek indult. Hamar igény mutatkozott arra, hogy megnöveljék a fogvatartási helyek számát, így más helyszínek mellett Márianosztrát is országos börtönné alakították át. Nem csupán a büntetés-végrehajtás, de a magyar történelem egésze szempontjából is fontos állomás volt a fegyintézet megnyitása, hiszen a hazai első „modern” női börtönként vonulhatott be az emlékezetbe.

⁶⁴ Vasárnapi Újság (1859) 6/2. p. 17-18.

⁶⁵ További képek elérhetők a BvOP honlapján, a QR-kód beolvasása után.

⁶⁶ A történeti összefoglaló főbb információinak forrása a 1352-1858 „Nostra”. A 140 éves Márianosztrai Fegyház és Börtön Jubileumi Évkönyve (Nagy J. [1998]). Amennyiben az adott információ más-honnan származik, hivatkozás jelzi azt.

⁶⁷ A kolostor Nagy Lajos király uralkodásának 10 éves évfordulója alkalmából épült. (Budapesti Hírlap (1925) 45/18. p. 7.)

⁶⁸ Széchényi György prímás újból felépíttette azt, s a pálosok rendjének novíciusait helyezte ide. (Budapesti Hírlap (1905) 25/261. p. 18.)





2. kép: Erdélyi Mór: Márianosztrai Királyi Fegyintézet (Budapesti Börtönmúzeum)⁶⁹

1857-ben, a korábbi megmaradt épület elemeire további emelet(ek)et építettek, majd a következő évben, 1858-ban ünnepélyes keretek között adták át az intézetet. 1894-ben egy második bővítés is történt, további magasztásokat alkalmaztak, ezt követően jött létre az épület mai, végleges formája. A Márianosztrai Magyar Királyi Országos Női Fegyintézet régi fegyházépülete – amely a főkapuval szemben áll – három oldalán kétemeletes, negyedik oldalán földszintes épület, hosszított téglalap alakú, az épület közepén nagy sétatudvarral.⁷⁰ Az 1890-es évek nagy építkezéseinek eredményeképpen számos új részleg készült el és került felújításra, ekkor épült egyebek mellett a magánzárkatömb, a rabkórház, több munkaterem és a rabtemplom is. A kapu mellett fegyőrlak, a gazdasági épületek mögött gazdasági területek, kertek találhatók. A fegyházépület északi oldalán a fürdőház és a fákamrák sorakoztak, keleti oldalán a templom magasodott. A fegyházból hídyszerű átjárón át lehetett a négyemeletes magánzárka épületbe jutni, ahonnan folyosó vezetett át a kórházi részlegbe.⁷¹

Ekkor alakultak ki a mai fegyház alapjai is. A nagyszabású építkezések, felújítások 1894-re zárultak le, de néhány évvel később még történtek fejlesztések, megépült egy

69 A tanulmányban megjelenő fényképek Erdélyi Mór fotósorozatából származnak. A képeket tartalmazó fotóalbum a Budapesti Börtönmúzeum, a Büntetés-végrehajtási Szervezet Szakmatörténeti Gyűjteménye és Dokumentumtára gyűjteményi anyagának része.

70 Sürgöny (1866) 6/110. p. 2.

71 Megyery I. (1905) p. 581.



új, kétemeletes épületszárny, valamint elkészült a zárt sétaudvar is. A Márianosztrai Fegyház és Börtön épülete mellett rabtemetője is egyedülálló jelentőségű, a hosszú ideje temetkezési helyként szolgáló területen a női börtön alapítása, 1858 óta temetik el a fegyházban elhunyt rabokat, valamint az őrzési feladatokat ellátó Szent Vince rend nővéreit is. A rabtemető a mai napig megvan, sajátos színfoltja a hazai büntetés-végrehajtás történetének.

Az Erdélyi-sorozatban látható képeken – 1910 körül – már ez utóbbi változat látható, a második, távlati kép, a kimagasló templommal, megjelent a Vasárnapi Újság 1905-ös számában⁷² is. (2. kép)

Büntetés-végrehajtó Intézet, Állampusztá (Harta)

„A hartai fegyház páratlanul áll a világon. Fegyház, amely azonban csak éjszakára szolgál pihenőhelyül a raboknak, akik nappal a szabadban vannak.”⁷³

Harta község külterületén, a falutól észak-keletre, Dunatétlen irányában található az Állampusztai Országos Büntetés-végrehajtási Intézet. Az intézmény eredetileg Hartai Királyi Közvetítő Intézet (Kishartai Közvetítő Intézet) néven nyílt meg 1884-ben a Bács-Kiskun megyei Hartán, pontosabban annak külterületén, Állampusztán. A börtön helyszínéül Wagner Pál egykori birtoka szolgált, aki váci börtönbüntetésének letöltése után ajánlotta fel majorságát az államkincstárnak azzal a céllal, hogy ott olyan büntetés-végrehajtási intézetet létesítsenek, ahol a fogvatartottak – a birtok eredeti rendeltetéséhez híven – mezőgazdasági munkát végezhetnek.

Erdélyi Mór – a Budapesti Börtönmúzeumban is megtalálható – fotográfiáin is jól kitűnik az épületek gazdasági jellege, a földszintes, falusias jellegű házak inkább emlékeztetnek minket gazdálkodási, mint fogvatartási épületekre. Szemléletesen mutatja be a területet és az építményeket a Jog című folyóirat 1886. évi száma. *„Az intézet egy hosszúkás négyszögletű 170 hektár termékeny területen áll. Ezen terület közepén következő épületek vannak: egy egyemeletes, magas vidéki házhoz hasonló épület, mely az igazgató és segéde lakásául és pár iroda helyiségéül szolgál; ezen épület mellett két kisebb lakóház áll, a felvigyázó személyzet és az ispán családjai részére; ezen és az igazgatósági épülettől áttekinthetőleg van 4 gazdasági épület kinézésű ház, melyek közül mindegyikben egy tágas előszoba, 3 szoba a fegyencek részére, egy a felügyelő és egy kamara van. Minden házban 24 fegyence van hely. Végül még istállók, kocsiszínek, gabonamagtárak és egyéb gazdasági épületek vannak még itt a legszebb rendben.”⁷⁴*

⁷² Vasárnapi Újság (1905) 52/36. p. 569-574.

⁷³ Budapesti Hírlap (1925) 45/18. p. 7.

⁷⁴ A Jog (1886) 5/29. p. 231.



A mezőgazdaság szerteágazó területeihez alkalmas épületek kerültek kialakításra, a telek alaprajzán lókiutót, szőlőskertet, kukoricagórét, méhest, faiskolát és baromfiudvarokat is megjelöltek, a területet keretező szántóföldek is jelentős területet öleltek fel. A Hartai Magyar Királyi Közvetítőintézet területén a vallásgyakorlás helyszínéül egy kápolnát is találunk.⁷⁵

Az intézmény biztonsági készülékek nélkül működött, jellemzően azon fogvatartottak számára, akik már a szabadulás, feltételes szabadlábra bocsátás küszöbén voltak. A hartai intézet működésének alapja az ún. ír modell volt.⁷⁶

Az épületek első megújítása az első világháború után történt, a felújítás Gedeon Emil nevéhez kötődik. Ezt követően a második világháború után, majd 1980-ban újítják fel. 1974-ben az intézethez csatolják a Solti Állami Gazdaságot.

A Budapesti Börtönmúzeum gyűjteményében is megtalálható fotósorozat második képe (3. kép) az igazgatósági épületet ábrázolja, amely ma is az állampusztai Büntetés-végrehajtó Intézet központi épülete.



3. kép: Erdélyi Mór: Hartai Királyi Közvetítő Intézet (Budapesti Börtönmúzeum)

⁷⁵ Megyery I. (1905) p. 584.

⁷⁶ A modelltől bővebben lásd Bognár B. (1998) p. 91-92.



Szegedi Fegyház és Börtön

1785-ben II. József császár a szempczi fenyítőházat először Tallósra, az ottani árvaház helyére költöztette, majd később Szegedre, a vár kazamatáiba helyezték át. A várbörtön 1831-ig működött itt, majd rabhiány miatt megszüntették. A máig létező büntetés-végrehajtási intézet létrehozásáról 1881-ben döntöttek.

Az 1879-es szegedi árvíz több ezer épületet sodort el a városban és tett lakhatatlanná házakat, használhatatlanná közintézményeket. Ez a sajnálatos esemény teremtett lehetőséget arra, hogy a girbegurba, szabálytalan utcákból álló város néhány év alatt századfordulós nagyvárossá fejlődjön, és a fővároshoz hasonló léptékű, óriási építkezések kezdődhessenek meg területén. Az árvíz utáni helyreállítási munkák 1880 és 1883 között zajlottak Szegeden, a helyreállítás vezetője Tisza Lajos királyi kormánybiztos volt. A gyorsléptékű munkálatoknak köszönhetően több mint 2500 új lakóház, valamint közel 600 közintézmény és egyéb épület készült el, köztük a szegedi kerületi fegyintézet, a Csillagbörtön is.

A fegyintézet helyét Rókusvárosban, a Mars tér szélén jelölték ki. Az építkezés 1881-ben indult meg, az előzetes tervek alapján a 4,75 méter magas kőfallal körülvett épületek és a hozzájuk tartozó udvarok egy 8,58 hektáros területet ölelnek majd fel.⁷⁷ Az építkezés – részben a város egyéb beruházásainak is köszönhetően – nagy népszerűségnek örvendett, a sajtó hasábjain többször jelentek meg beszámolók a munkálatokról, valamint az építkezés híres-neves látogatóiról is. 1883-ban Ferenc József uralkodó háromnapos szegedi utazása alatt a börtönépítkezést is meglátogatta,⁷⁸ 1885-ben pedig Pulszky Ferenc és Dr. László Zsigmond igazságügyminiszteri tanácsos tette tiszteletét az építkezésen.⁷⁹

A rendkívül gyors ütemben zajló építkezést két rejtélyes haláleset rövid időre megakasztotta, a korabeli lapok hasábjain öngyilkosságokról számoltak be, amelyek mindegyikét az építkezések munkásai követték el.⁸⁰

A főépület (csillagbörtön) 1884. október 14-ére készült el. A börtönt Wagner Gyula modern épületegyüttesként körfolyosós, Bentham-féle panoptikus rendszerben tervezte meg. A háromemeletes, négy épületszárnyas fegyintézet mellett három funkcionális épület is készült ekkor. Már 1883-ban végleges formát öltött a törvényszéki fogház, amely két épületszárnyból állt, és 200 fő befogadására volt alkalmas, külön női és kórházi

⁷⁷ Mezey B. (1995) p. 4.

⁷⁸ Szegedi Napló (1883) 6/238. p. 2.

⁷⁹ Nemzet (1885) 4/936. p. 2.

⁸⁰ Nemzet (1884) 3/666. p. 3. és Nemzet (1884) 3/702. p. 2.



részleggel.⁸¹ Ugyanebben az évben készült el a neoreneszánsz stílusú törvényszéki palota is, amely nagyobb átalakítását 1904 és 1906 között szintén Wagner Gyula terve alapján készítik majd el. 1884-ben pedig a kerületi börtön nyitott meg, amely hamar megkapta a máig is ismert csillagbörtön elnevezést. 1890-ben a területileg elkülönült, de szervezetiileg ide tartozó államfogház is létrejött.

A börtönrész kiviteli tervét Nendtvich Gusztáv⁸² készítette el.⁸³ A hármas tagolású épületegyüttes – a bírósági épület (törvényszéki palota), a megyei börtön és előzetes ház (törvényszéki fogház), valamint a fegyház és börtön (királyi kerületi börtön) – lényegében prototípusává válik a századvégi, illetve XX. század eleji, hazai igazságügyi építészetnek.⁸⁴

A királyi kerületi börtön tehát igazi börtönépítészeti klasszikus, panoptikus rendszerű, függőfolyosós kivitelű épület, szintjei egy pontról áttekinthetők. Az épületben 79 magánzárka, 65 társas zárka (5-6 fő zárkánként) kapott helyett, így összesen nagyjából 500 fő befogadására volt alkalmas. Ezeken felül fegyelmi zárkák, munkatermek, irodahelyiségek is létesültek a főépületben. Az udvaron lakatos és asztalos munkatermek, raktárak, valamint halottas kamra is kialakításra került.⁸⁵ A több mint 8,5 hektáros területen a kerületi börtön (csillagbörtön) mellett a vizsgálati és az elítéltek fogháza, az utcafronton pedig a büntető törvényszék helyezkedett el. Az intézmény a Szegedi Királyi Kerületi Börtön nevet kapta.⁸⁶

A szegedi épületek, ahogyan a Wagnerhez köthető más börtönépületek, egyszerre feleltek meg a biztonságos őrzés, a kulturált munkavégzés és a fogvatartotti létszám következményéből adódó összetett feladatrendszer minden részletének is. Stílusát és építészeti anyaghasználatát tekintve pedig illeszkednek a historizmus hazai építészetébe, a neoreneszánsz irányzat jegyeit viselik magukon.

Miért Csillag a Csillag? Egy biztos: nem ez volt az első csillag alakú börtön, azonban többek szerint a ragadványnév az épületet építő munkásoktól származik. Ők voltak az elsők, akik észrevették speciális alakját, és amikor munkájukról beszéltek, szlengként csak csillagbörtönként emlegették az épülő börtönt. Mások szerint ez a név a kulcs alakú törvényszéki fogházzal szembeni megkülönböztetésre szolgált, megint mások szerint a börtön járólapjain található a csillagábrázolás ihlette meg a névadókat.⁸⁷

81 Oláh M. (1999) p. 23-25.

82 Nendtvich Gusztáv (1854-1891) építész és mérnök, Nendtvich Károly műegyetemi tanár fia, aki egyebek mellett a parlament építésénél is főmérnökként dolgozott. Gyógyíthatatlan betegsége következtében 1891-ben öngyilkosságot követett el. (Szinnyei [1891–1914])

83 Heinrich-Tamáská P. (2013) p. 293.

84 Nagy I. (2015) p. 23.

85 Megyery I. (1905) p. 583.

86 A Csillagbörtön első éves működésének összegző jelentését lásd Törökfalvi Török K. (1886)

87 Nagy I. (2015) p. 26.





4. kép: Erdélyi Mór: Szegedi Kerületi Börtön (Budapesti Börtönmúzeum)

Erdélyi Mór a szegedi börtönről több fotográfiát is készített, ezekből egy található meg a Börtönmúzeum gyűjteményében található albumban (4. kép). Egy másik, a fogvatartottak munkáltatását bemutató példány a Vasárnapi Újság 1905-ös számában jelent meg,⁸⁸ a Nemzetközi Börtönügyi Kongresszus beszámolója mellett, számos egyéb, e sorozatból származó fényképpel együtt.

Sopronkőhidai Fegyház és Börtön

A Soproni Magyar Királyi Országos Fegyintézet Sopronkőhidán, Sopron külterületi részén került felépítésre, a korabeli sajtó beszámolója szerint „*vagyonos, művelt, iparos vidéken, nagyobb kereskedő város közelében, de mégsem annak falai közt fekszik*”.⁸⁹ A századvégi közvélekedés támogatta is ezt az elképzelést, egyrészt az esetleges járványok elleni könnyebb védekezés, valamint a rabmunkáltatás során gyártott javak sikeresebb szállítása érdekében.⁹⁰

Az építkezést 1883-ban engedélyezték, a munkálatok már a következő évben elindultak, a fegyintézet helyszínéül az egykori cukorgyár épületét jelölték ki.⁹¹ Az 1884-ben

⁸⁸ Vasárnapi Újság (1905) 52/36. p. 572.

⁸⁹ Tóth L. (1885) p. 8.

⁹⁰ Az ilyen típusú börtönelhelyezés elméleti alapjait Alberti és Furttenbach tették le.

⁹¹ Offermann Theodor és társai egy közeli településre, Petőházára települtek. (Politikai Újdonságok (1884) 30/18. p. 231. és Budapesti Hírlap (1884) 4/236. p. 7.)



megindult építés,⁹² átépítés tervezője és az építkezés vezetője a börtönépítészeti nagy mestere, Wagner Gyula volt. Az ellenőri teendőket Náday Antal, Sopron megyei államépítészeti mérnök látta el. A minisztérium nevében eljáró, a főfelügyelői feladatokat gyakorló személy dr. László Zsigmond volt, a börtönügyi osztály akkori vezetője. Az épület átépítésénél fontos szempont volt, hogy lehetőleg minél kevesebb anyagi ráfordítással készüljön el a fegyintézet, és minél nagyobb részben hasznosítsák a meglévő cukorgyári épület részeit. A forró vizes fűtésrendszerrel és elektromos világítással ellátott fegyintézet 1886-ban nyitotta meg kapuit.⁹³

Az építkezés folyamán az 52 315/1885. IM. sz. rendelet engedélyezte a kazán- és gépház megépítését, valamint a munkatermi terület és a halottas kamra kialakítását is. Az átépítés összköltsége több mint 12 300 koronára rúgott, amely jóval meghaladta az eredetileg tervezett pénzüsszeget. Az épület átépítése során fontos feladat volt a régi cukorgyári főépület felhasználása, amelyből a zárkaépületet kívánták kialakítani, valamint új kórház, körfal, illetve több gazdasági épület megtervezése és kivitelezése is. Az egykori cukorgyári munkások számára létesített lakásokat fegyőri lakásokká, egy másik, már meglévő emeletes épületet munkatermekké és raktárakká, az igazgatóság területeit pedig irodákká, valamint tisztai lakásokká alakították át.



5. kép: Erdélyi Mór: Soproni Királyi Fegyintézet (Budapesti Börtönmúzeum)

Az 1886-ra elkészült Soproni Magyar Királyi Országos Fegyintézetbe mindösszesen két kapun lehetett bejutni. A főkaput elsősorban járműközlekedésre, a másikat, amely az

⁹² Budapesti Hírlap (1884) 4/125. p. 1.

⁹³ Az Építési Ipar (1884) 8/21. p. 21.



igazgatósági épület mellett kapott helyet, mindennemű gyalogos forgalomra tervezték. „Midőn az udvar felőli ajtón belépünk, a fegyintézet falkerítésének éjszaki oldalánál vagyunk s első pillanatra egy homlokzatával ezen fallal színező földszintes épületet találunk, mely 54 ágygal a fegyőrök laktanyájául szolgál s két nagy teremből áll.”⁹⁴ A „laktanyával” szemközt, a kapu felől nézve az épület mögött található a fegyintézet háromemeletes főépülete, amelynek alaprajza H betűt formáz. Az épület bejárata a betű felénél, szárának közepén található, amelybe belépve előre, jobbra és balra is zárkatömböket alakítottak ki, a folyosórendszer egészét beépítve ez által. A zárkaépületben összesen 686 zárka létesült, amelyek közül 11 sötétzárka volt.⁹⁵

A börtön területén emellett sétaudvarok, római katolikus templom, valamint munkatermek is helyet kaptak, ezeken felül kovácsműhely, jégverem és kiszolgáló helyiségek, konyha, sütőde és fürdő is létesült itt. A kórház a börtönépület mellett sorakozó munkatermek, valamint a halottas kamra mellett került kialakításra.

Az intézet hivatalos megnevezése – tevékenysége kiszélesítése következtében – 1929-től Soproni Királyi Országos Fegyintézet és Szigorított Dologház lett, 1967-től Sopronkőhidai Büntetés-végrehajtási Intézet, 1972-től Sopronkőhidai Fegyház, majd az itt fogvatartottak összetételének megfelelően 1988-tól Sopronkőhidai Fegyház és Börtön néven működött és működik a mai napig is.⁹⁶

Budapesti Fegyház és Börtön

Tervező, építész: Wagner Gyula
Vállalkozó: Grünwald testvérek
Főmérnök, művezető: Náday Antal
Bokrétáunnepe: 1895. október 4.
Megnyitó: 1896. november 1.

A Budapesti Gyűjtőfogház építése 1894-ben kezdődött meg Kőbányán, a Kozma utcában. A Wagner Gyula⁹⁷ tervei alapján⁹⁸ felépített épület két év alatt készült el,

94 Németh Gy. (1980) p. 4.

95 Németh Gy. (1980) p. 1-11.

96 BvOP online: <https://bv.gov.hu/hu/intezetek/sopron/kapcsolat> (Letöltés ideje: 2023. március 6.)

97 Wagner Gyula (1851-1937) építész, Magyarország területén (Győr, Sopron, Vác, Szeged stb.) több mint százötven középületet, köztük fegyintézeteket épített.

98 Wagner Gyula a szakmai szempontok figyelembevételével (panoptikus rendszer) mellett törekedett arra is, hogy az épületek meghatározó elemei legyenek a városképnek. Ennek megvalósulását mi sem bizonyítja jobban, hogy több épülete a XX. század elején helységek képeslapjaira került, a XX. század végére pedig díszkivilágítást kapott.



a millenniumi ünnepségek évében, 1896-ban került átadásra.⁹⁹ Az intézmény megnyitása fordulópontot jelentett a fővárosi rabtartásban, nem csupán építészeti szempontjai voltak egyedülállóak, de jelentősége is markánsan befolyásolta a budapesti fogvatartási normákat. A Gyűjtő megnyitásával szerepét veszítette a már leromlott állapotban lévő lőportárdűlői fogház, 1896 novemberének végétől már fokozatosan a Gyűjtő vette át a bíróságok által elítéltek elosztási feladatait.¹⁰⁰ Az új intézet a lőportárdűlői fogház mellett a pestvidéki törvényszéki fogházat is kiváltotta.¹⁰¹ Az épület az ún. philadelphiai börtönépítészeti stílust képviseli, azaz a magánelzárás lehetőségét helyezte a tervezés középpontjába.

A börtön építése nem zajlott zavartalanul, a korabeli sajtóban több cikk is megjelent, amely a magas költségek miatt fogalmazott meg kritikát. „A székesfőváros rohamos emelkedésének egyik természetszerű következménye, hogy a lakosság számával egyszersmind a selejtesebb elem is szaporodik, ami a bűnesetek, s ehhez képest az elítélteknek számát is öregbíti.”¹⁰² – indokolta a Jogtudományi Közlöny az építkezés elengedhetetlenségét, közvetve a vele járó magas árakat. A probléma valószínűleg abban gyökerezett, hogy a korszak nagy építkezési hulláma óriási költségét emésztette fel a fővárosnak, a millenniumi épületek mellett számos közigazgatáshoz kapcsolódó épület és több városrész is ekkor épült fel. Ez utóbbiakat már – spórolási okok miatt is – nagyvállalkozókra bízták, akik bérházakat emeltek a fővárostól megvásárolt telkeken.

A XIX. század végéhez mérten modern, komfortos épület készült, mind méretei, mind berendezése alapján sokáig Közép-Európa egyik legnagyobb és legmodernebb börtönének számított. Nem csupán fegyintézet, hanem szinte egy egész komplexum épült, a megnyitásakor 23 épületből álló intézet-együttes fegyház és börtön részlege háromemeletes, fogháza kétszintes volt. Az 5 méter magas kőfallal¹⁰³ körbevett épületekhez már az építkezés első 5 hónapjában 12 millió téglát falaztak be. Az épületekre jellemző a börtönépítészet egyik nagy klasszikusa csillag rendszer: az épület belső tereit függőfolyosók uralják, a szintek egy pontról áttekinthetők. Ez a megoldás tehát

99 A Gyűjtő felépítésében fontos szerepet játszott László Zsigmond, akit sokszor csak a „hazai börtönügy leglelkesebb bajnokának” neveztek. Pályáját bíróként kezdte, majd 1867-től az igazságügyi tárca fogalmazójaként dolgozott. Folyamatosan ívelt felfelé a pályája, majd a magyar büntetőtörvény életbe léptetése előtt ő lett a börtönügyi szakosztály vezetője, ő kezdeményezi a soproni, nagyenyedi fegyintézetek, valamint a hartai, a váci és a lipótvári közvetítő intézetek létrehozását. László Zsigmond vezetése mellett épült a szegedi Csillagbörtön is. A hazai börtönépítészetben játszott munkássága tagadhatatlan, ezekben az években ő képviselte az államhatalmat, ösztönözte és értette az építkezések jelentőségét, okait. (Magyar Génius (1892) 1/17. p. 289.)

100 1896. november 27-én kelt az első fegyencfelvételi lap, amely már nem a lőportárdűlői, hanem a központi fogházba intézett felvételt. (HU BFL - VII.101.c - fegyenc. I – 40)

101 Pesti Hírlap (1896) 18/257. p. 14.

102 Jogtudományi Közlöny (1895) 30/40. p. 314.

103 A korabeli sajtóban 5 méter magas kőfal olvasható (Pesti Hírlap (1895) 17/275. p. 4.), a Gyűjtő 120 éve című kiadványban 3,2 méter olvasható. (Komoróczy B. (2015) p. 12.)



a philadelphiai rendszer sajátja, amely a magánelzárás modelljét preferálja, valamint az őrzési feltételeket tartotta a tervezés elsődleges szempontjának.¹⁰⁴

A területre egyetlen bejárat vezetett, egy gondosan őrzött kapu. A bejárat épület három részből áll, a felvételi részleg mellett az orvos és a gondnok lakása, illetve az őrparancsnok és az őrszobák kerültek kialakításra. A díszes bejáratot a „*Kir. Orsz. Gyűjtőfogház*” felirat mellett Nagy-Magyarország címer is ékesítette.¹⁰⁵ Az épület párkányzata, előoldali díszítettsége alapján szervesen illeszkedett a századfordulós építészet sorába, a historizmus, a neoreneszánsz irányzat stílusjegyeit viseli magán.

Az épület tetőzetét pala alkotta, a lépcsők mészkőből kerültek kialakításra. A főkapun belépve a tölcser alakú telken a kórház, illetve a fogház épülete tárul elénk, majd a gazdasági épületeken és a munkatermeken túl érkezünk el a csillag alakú börtön- és fegyház épületéhez. A fogvatartási építmények két csillagformát alkotnak, amelyek közepén, az őrtoronynál összekapcsolódnak.¹⁰⁶



6. kép: Erdélyi Mór: Budapesti Fegyház és Börtön (Budapesti Börtönmúzeum)

104 Ugyanígy került kialakításra a Törvénykezési Palota fogháza is a Markó utcában. Az ezekről készült fotográfiák között nehéz különbséget tenni, szinte teljesen egyforma a kettő. (A Törvénykezési Palota fotóit a Vasárnapi Újság közölte 1891-ben. A képeket lásd Vasárnapi Újság (1891) 38/12. p. 189.)

105 Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény, képzazonosító: 022780

106 Megyeri I. (1905) p. 582.



Felépítéskor a főépületen kívül 23 épület kapott helyet a területen, kisfogház, kórház, valamint a több mint 4 000 m²-t elfoglaló, E alaprajzú elmefigyelő részleg az udvar délkeleti oldalán, amely ma az IMEI. *„A jelenlegi állapottal szemben egy szembeötlő haladást képez továbbá a budapesti gyűjtőfogház létesítése azon indokból is, mert az elmebeteg-letartóztatottak és elitéltek részére tágas udvarokkal bíró külön berendezett helyiségeket fog bírni.”*¹⁰⁷ Emellett munkatermek, gépház, valamint személyzeti lakások is elhelyezést kaptak a területen.

Az épületet modern gépekkel szerelték fel, gőz- és dinamógépek szolgáltatták az energiát, falban futó csövekben keringetett forró vízzel fűtöttek, a villanyvilágítást Ganz gépek biztosították. A Gyűjtő a berlini moabita fogház mintájára épült. *„Az összes épületeket egy központból látják el villamos világítással, belső vízvezetékekkel és központi, forróvíz- és gőzfűtéssel.”*¹⁰⁸ – számol be a Pesti Hírlap az épület korszerűségéről.

Az új nagy gyűjtőfogház igazgatójává az igazságügy miniszter Szabó Józsefet, a lipótvári fegyház igazgatóját nevezte ki,¹⁰⁹ 1896 augusztusában pedig már a fegyőri állásokat is meghirdették.¹¹⁰

Az épület 1899-ben újabb toldaléképülettel bővült, majd a XX. század során több átalakításnak köszönhetően nyerte el jelenlegi formáját. 1989-ben elkészült a „B” objektum is, amely a Maglódi úton létesült, ezt alagút köti össze az „A” épülettel. A „C” épület ma 15 hektáron fekszik.

A Gyűjtő vezetője 1901-től Vajna Károly volt, aki itt jegyeztette be elsőként a börtönügyi múzeumot 1910-ben.¹¹¹ Az intézmény 1922-ben a Markó utcába költözött.

Határon túli fegyintézetek

A Budapesti Börtönmúzeum fotóalbumában több olyan fegyintézet fotójával is találkozhatunk, amelyek ma már határainkon kívül, az egykori történelmi Magyarország területén helyezkedtek el. A Felvidéken, Kárpátalján, valamint Erdélyben található, a nagyenyedi fegyintézet kivételével várakból kialakított börtönök legnagyobb részt az osztrák büntető törvénykönyv hazai hatályba lépését követően nyitottak meg, az intézmények mindegyike a mai napig is büntetés-végrehajtási intézetként üzemel.¹¹²

107 Jogtudományi Közlöny (1895) 30/40. p. 314.

108 Pesti Hírlap (1895) 17/275. p. 4.

109 Pesti Hírlap (1896) 18/257. p. 14.

110 Honvédségi Közlöny (1896) 23/34. hátoldal

111 Heinrich-Tamáská P. (2013) p. 78.

112 A tanulmányban elsősorban a trianoni békeszerződés következtében lezajlott határrendezést megelőző időszak bemutatására vállalkozunk, amikor a fegyintézetek még magyar fennhatóság alatt működtek.



Illava

Illava történelmi város a Felvidéken, a mai Szlovákia területén. Korai időkre nyúlik vissza várának története, ezzel együtt pedig a fogvatartási előzményei is. A Felvidék másik nagy fegyintézete, Illava mellett Trencsénben és Lipótváron található.

Az Illavai Királyi Fegyintézet Illava várában, a trinitáriusok¹¹³ egykori kolostorában létesült.¹¹⁴ A várat a magyar állam 1856-ban vásárolta meg, és alakította át fegyintézeté. Az illavai vár is egy volt azon létesítmények közül, amelyeket fegyintézeti céllal alakítottak át az 1850-es években, miután az osztrák büntető törvénykönyv hatályba lépett hazánkban.

Az eredeti gótikus kastélyból, majd későbbi kolostorból lett országos büntetés-végrehajtási intézetbe 1855. december 19-én érkeztek meg az első fegyencek. Az új fegyintézet elsősorban azon fogvatartottak gyűjtőhelye lett, akik a szakolcai ideiglenes fegyházba kerültek az 1848-49-es forradalom és szabadságharc leverése után.¹¹⁵

Az egykori kolostor két tornyával és gótikus templomával uralta a környék látképét, turisztikai látványosságnak is beillő épületét Erdélyi Mór fotói mellett a Zempléni Múzeum gyűjteményének egyik képeslapján is érdemes megcsodálni.¹¹⁶ Az épület felújításának költsége igen magasra rúgott, a korabeli vélekedés úgy tartotta, hogy ennyi pénzből akár egy új épületet is fel lehetett volna építeni.¹¹⁷ Ennek ellenére 1889-ben újabb építkezésről született döntés, a büntetés-végrehajtási intézetet egy új börtönépülettel bővítették ki, az úgynevezett magánzárka részleggel. Építése 1896-ban fejeződött be, ekkor már ezer fogvatartott elhelyezésére volt lehetőség az épületegyüttesben.

Az Erdélyi-fotográfiákon látható részlegben, amelyhez közvetlenül kapcsolódik a vár bástyája is, a tisztilak, valamint a kórház helyezkedett el, a vár délkeleti részén pedig a munkatermek sorakoztak. A kéttornyú katolikus templom mellett a főépületi részben kaptak helyet a zárkák, amelyek száma a magánzárkatömb építésével gyarapodott meg igazán.¹¹⁸

113 Trinitárius rend: Rabváltó katolikus szerzetesrend. 1195 körül alakultak, a XIX. századtól a rabszolgák felszabadítása lett a fő feladatuk. Bővebben lásd: Katolikus lexikon, online: <http://lexikon.katolikus.hu/T/trinit%C3%A1riusok.html> (Letöltés ideje: 2023. március 6.)

114 Lőrincz J., Mezey B. (2019) p. 95.

115 Tóth L. (1885) p. 5.

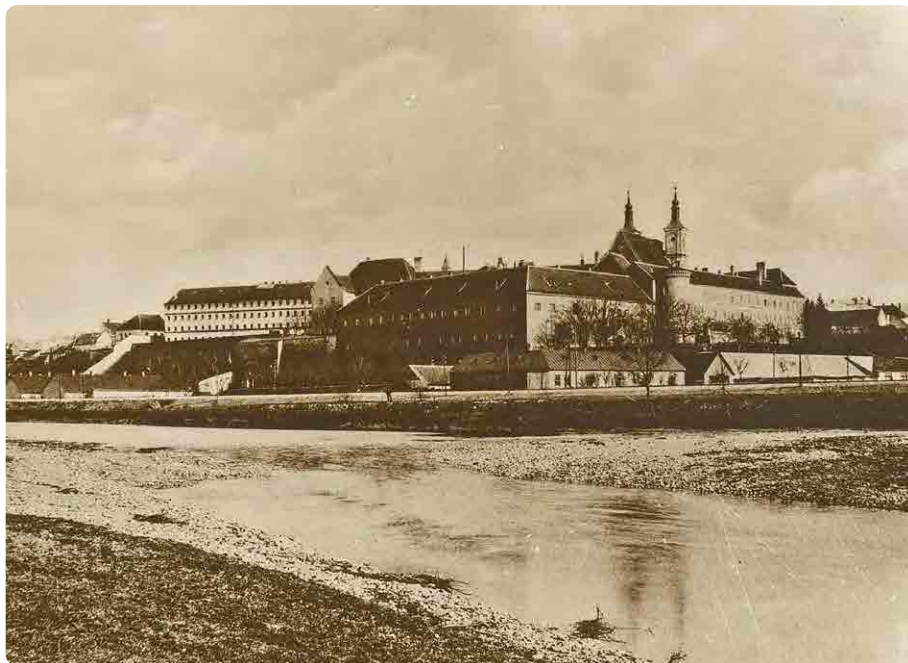
116 Az online is elérhető képek a Hungaricana oldalán böngészhetők. Lásd: <https://gallery.hungaricana.hu/hu/search/results/?list=eyJmaWx0ZXJzJjogeyJTt1VSQ0UiOiBbIk1VWkVfU1pBS19TWkVSRU5DUyJdfSwgInF1ZXJ5JjogImlsbGF2YSJ9>

117 Tóth L. (1885) p. 5.

118 Megyery I. (1905) p. 575.



Az első világháború utáni rendezés következtében, a trianoni békeszerződés értelmében a magyar büntetés-végrehajtás elveszítette a lipótvári, a nagyenyedi és az illavai fegyrintézetét (33%), továbbá 42 törvényszéki (64,4%) és 200 járásbírósi fogházát (63,9%). A háborút megelőző intézeti hálózathoz hat fegyrintézet, huszonhárom törvényszéki és 113 járásbírósi fogház maradt meg magyar területen.¹¹⁹



7. kép: Erdélyi Mór: Illavai Királyi Fegyrintézet (Budapesti Börtönmúzeum)

Lipótvár

Lipótvár (Újvároska, szlovákul Leopoldov) város Szlovákiában, a Nagyszombati kerületben, a Galgóci járásban fekszik. A várostól keletre található Lipótvár erődítménye, amely 1665-1669 között épült, az olasz Palmanova (csillag alakú erődváros) mintájára, olasz hadmérnökök tervei alapján. Az I. Lipót király megbízásából felépített erősség azzal a céllal készült el, hogy a török elleni harcok során elesett Érsekújvár szerepét vegye át. Az olaszbástyákkal megerősített várépület a korszak egyik legmodernebb erődjének számított, a török elleni védekezés kiemelt helyszínéként működött.

A szabályos hatszög alapra épült vár a kora újkori várépítés minden vívmányát tartalmazta, az erődítmény falai egy egész várost fogtak körbe. A törökök kiűzése után

¹¹⁹ Lőrincz J., Mezey B. (2019) p. 122.



katonai szerepét ugyan elvesztette, de a XIX. század közepén – az illavai várral együtt – börtönné szervezték át azzal a céllal, hogy segítse a megnövekedett fegyencállomány elszállásolását. Az 1855-re lezárult építkezés, átalakítás után az intézet 1856-tól fegy-intézetként működött.¹²⁰

Az Erdélyi fotósorozat első darabján az egyik főbejáratot, a Galgóczi kaput láthatjuk, attól jobbra helyezkedik el az új zárkaépület, balra tőle raktárak sorakoznak.¹²¹ A kaputól induló hosszú út hosszában metszi ketté a börtön területét, másik végén az Újvároskai kapu biztosítja a be, illetve kilépést a területről. A harmadik képen látható magyar királyi közvetítő intézet már a falakon kívüli területen, az Újvároska kapu közelében feküdt.

A közvetítő intézetet kamrák, fegyőri lakások, munkatermek vették körbe. A fegyintézet területének közepén, egy hatalmas parkban állt a római katolikus templom, de a terület látképét a fegyház épülete uralta. A fegyintézet 1856 óta megszakítás nélkül működik, 1880-tól kerületi börtönként.¹²² A Budapesti Börtönmúzeum gyűjteményében található fényképeken az utólag felépített, külön magánzárkatömb is megjelenik.



8. kép: Erdélyi Mór: Lipótvári Királyi Fegyintézet (Budapesti Börtönmúzeum)

¹²⁰ Megyery I. (1905) p. 237.

¹²¹ Megyery I. (1905) p. 237.

¹²² Megyery I. (1905) p. 579.



Nagyenyed

Nagyenyed (románul Auid) a mai Romániában, Erdély területén található, börtönének első említése 1786-ból származik. Az épület történetének feldolgozása egyelőre igencsak hiányos, sem a rendelkezésre álló források feldolgozása nem történt meg, sem széleskörű szakirodalom nem áll rendelkezésre a témában. Az épület 1839-1849 között börtönként szolgált a törvényszék mellett, 1857-ben pedig női fegyintézetet létesítettek itt.¹²³ A nagyenyedi női fegyintézet azonban alig tíz év működés után, 1872 végén megszűnt.¹²⁴



9. kép: Erdélyi Mór: Nagyenyedi Királyi Fegyintézet (Budapesti Börtönmúzeum)

1849-ben tűzvész tarolta le az épületet. 1857-ben, az országos szinten megnövekedett fogvatartotti létszám következtében Nagyenyedet is büntetés-végrehajtási helyszíneként jelölték ki, így új börtön építésére volt szükség. Ennek eredményeképpen 1860-ban egy új koncepció és tervezés alapján nyitott meg a Nagyenyedi Királyi Fegyintézet. Az 1872-től járásbírósi fogháznak, majd fiókbörtönnek használt intézményt kerületi börtönökké alakították át a váci és lipótvári fegyintézetekkel egy időben (1880).¹²⁵

¹²³ Megyery I. (1905) p. 34.

¹²⁴ Megyery I. (1905) p. 179.

¹²⁵ Megyery I. (1905) p. 237.



A Budapesti Börtönmúzeum albumában három fénykép található az intézetről, az elsőn Nagyenyed városképe, a másodikon a fegyintézet egyik munkaterme, a harmadikon a magánzárkaépület látható. A második képen látható munkaterem is nagy valószínűséggel az 1880-as években került kialakításra, amikor több új munkaállomás is létesült itt.

A 312 cellát tartalmazó T alakú magánzárka épület mögött a közös hálótermeket és a kiszolgáló helyiségeket is magába foglaló épüleategység helyezkedett el, amelyet 1881–1882-ben zárkarészleggel egészítettek ki. Az intézetet kertek és kutak vették körbe, a fallal határolt területen a fegyőrök és az intézeti dolgozók helyiségei mellett munkatermek is helyet kaptak, posztógyár, istálló és fényképészeti műterem is működött itt.¹²⁶

A Wagner Gyula által készített tervek alapján a börtön 1889–1892 között kibővítésre került, ezzel nyert el végleges formáját, amely Erdélyi Mór fotográfiáin is látható.

Szamosújvár

„A szamosújvári országos fegyintézet Szolnok-Doboka megyében, a cléai királyi törvényszék területén, a Kis-Szamos jobb partján, Szamosújvár szabad királyi város észak-nyugati szélén fekszik. Az intézet a régi Szamosújvárban van elhelyezve, s ettől kapta a mellette fekvő város is a nevét. E várat amint ezt a ma is fennálló kapu felirata bizonyítja, Martinuzzi Fráter György váradi püspök, Szapolyai János király kincstárnoka építtette 1540 körül, olasz mesterekkel, hogy a lerombolt s innen húsz kilométer távolságban feküdt Bálványos-vár helyébe a Szamos- mentének bástyája legyen.”¹²⁷

Szamosújvár (románul Gherla) város Romániában, Erdélyben, Kolozs megyében található. A város az erdélyi örmények legfontosabb központja, és az örmény katolikus püspökség székhelye. Korának egyik legszebb épülete volt, az erdélyi fejedelmek közül leginkább a Rákócziak szerették, korukból maradt fenn a börtön századfordulós tervrajzain is látható Rákóczi-épület.¹²⁸ A harmincéves háború (1618–1648) után hadászati jelentőségét elvesztette, és törölték a hadi cselekményeket folytató várak sorából.¹²⁹ Szamosújvár várát II. József király 1786. október 20-án kelt rendelete nyomán „*Carcere Magni Principatus Transilvaniae*” néven börtönné alakították át. Az intézmény 1787. január 1-jén kezdte meg működését, így ez lett hazánk első fegyintézete.¹³⁰ Itt halt meg egyebek mellett közel száz évvel később a korszak leghíresebb betyárja, Rózsa Sándor is.

¹²⁶ Megyery I. (1905) p. 578.

¹²⁷ Budapesti Hírlap (1905) 25/261. p. 18.

¹²⁸ Vasárnapi Újság (1865) 12/53. p. 677.

¹²⁹ Budapesti Hírlap (1905) 261. p. 18.

¹³⁰ Budapesti Hírlap (1905) 25/261. p. 18.



Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc bukása után az épületet királyi fegyrintézeté alakították, ezért 1857-1861 között a börtönt egy háromemeletes új épülettel egészítették ki, a korábban védekezési funkciókat ellátó sáncrészt pedig parkká alakították át.

1867-ben a Vasárnapi Újság szemléletesen leírással mutatja be az intézményt, egyik újságírójuk bennfentes látogatása nyomán. Ebből a tudósításból is tudjuk, hogy a területen álló három épület között két udvar helyezkedett el, az épületek mindegyike más-más korszakból származott. A Rákóczi-épületet 1653-ban emelték, ennek földszinti részében feküdt a konyha. Ezzel szemben épült fel Martinuzzi György vára: a volt erdélyi kincstárnok meggyilkolása után ezen épület pincéjében raboskodott Báthory Boldizsár.¹³¹ Ugyanitt a XIX. század közepétől kezdve kórház és raktár működött.¹³² A harmadik épület, a tulajdonképpeni fegyház egy kétemeletes építmény a régi várfal helyén, amelyet a beszámoló szerint fegyencek kezdtek el építeni, és több mint 1 000 fogvatartott elhelyezésére szolgált.¹³³

Az intézet 1913. május 1-jétől kiskorúak javítóintézetévé vált, majd 1919. március 3-án a börtönt a román állam vette kezelésbe, és működteti a mai napig is.

Munkács

Munkács a mai Ukrajna területén, Kárpátalján található. Vára fontos szerephez jutott a Habsburg-ellenes mozgalmak időszakában, Zrínyi Ilona vezetése alatt. A Habsburg térnyerés után igen korán, már 1787-től fogházként működött, majd hamarosan börtönné alakították át. Sok neves forradalmár raboskodott itt, majd az 1848-49-es szabadságharc idején újra várként üzemelt, hogy a vereség után megint csak börtönt alakítsanak ki benne.

A magaslaton fekvő vár oldalában szőlők sorakoztak, a hegyre feljutva érkezünk el a főkapuig. Innen, az alsó várba vezető bejáraton át a középső várrészbe jutunk, ahonnan továbbhaladva a felső várba, a tulajdonképpeni fegyrintézetbe vezet az út. Ennek pincerészában a fogvatartottak hálólhelyiségeit alakították ki, de néhány emeleti szobában is zárkákat hoztak létre. A vár folyosói munkahelyiségekként szolgáltak.

1868-ban a Jogtudományi Közlöny jelentetett meg folytatásos beszámolót¹³⁴ a fegyrintézetekről, köztük a munkácsiról is. A beszámolónak köszönhetően a fentiek mellett

131 Báthory Boldizsár (1555-1594): Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király unokaöccse. Báthory Boldizsárt unokatestvére – Báthory Zsigmond – a szamosújvári börtön pincéjében megfojtatta.

132 vö. Megyery I. (1905) p. 580.

133 Vasárnapi Újság (1867) 14/17. p. 200-201. és Vasárnapi Újság (1912) 59/47. p. 948.

134 Jogtudományi Közlöny (1868) 3/29. p. 235-236.



az is kiderül, hogy a középső várban is volt néhány, a foglyok őrzésére használt szoba (fegyszoba), a homlokzati részben pedig a parancsnoki helyiségek kerültek kialakításra. Bástyák és sáncok vették körül a börtön épületét, a korabeli leírások pedig egy rossz, áttekinthetetlen szervezetről tanúskodnak. A sok folyosóval, nyitott és zárt lépcsőházzal kialakított építmény inkább egy labirintushoz hasonlított, de közel 700 kötetes könyvtára miatt mégis kiemelkedett a többi intézet közül.¹³⁵

A munkácsi királyi fegyintézet megnyitása is tehát a XIX. század közepén zajló (át)építési hullámba tartozik, 1854 és 1858 között nyitott meg Illava, Lipótvár, Vác, Munkács, Márianosztra és Nagyenyed börtöne is, így váltak ezek az országos hálózat központi elemeivé. Munkácson a millennium évében, 1896-ban szüntették meg a fegyintézetet, így Erdélyi Mór fényképein, a XX. század elején már „csak” mint volt királyi fegyintézet szerepelhetett.

Összegzés

A Budapesti Börtönmúzeum, a Büntetés-végrehajtás Szakmatörténeti Gyűjteménye és Dokumentumtára Nagykanizsa börtönéről is őriz ez idáig nem azonosított fényképeket.¹³⁶ A fotók valószínűsíthetően nem Erdélyi Mór fotósorozatába tartoznak, de izgalmas képet festenek a korról, a XX. század elejéről, amikor Nagykanizsán is működött fegyintézet. A börtön a XX. század közepén megszűnt, de izgalmas története máig megszólítja a kutatókat.

Ahogy a tanulmányból is kitűnik, logikus rendszerbe ékelődik a hazai büntetés-végrehajtási intézetek létrejötte. Az épületek létrehozásának szükségét elsősorban a jogszabályi környezet változása teremtette meg, amely a XVIII-XIX. század során fokozatosan a szabadságvesztés-büntetést tette meg elsődleges büntetési formaként. Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc után az osztrák büntető törvénykönyv szabályai, a dualizmus korában a Csemegi-kódex irányozta elő az 1850-es, illetve az 1880-1890-es években tapasztalt börtönépítkezési lázat.

A XX. század elejére megvalósuló intézményhálózat fontos dokumentációja Erdélyi Mór fotográfus sorozata, amely méltó emléket állít az akkoriban létesült és/vagy megújult hazai fegyintézeteknek. A Budapesti Börtönmúzeum, a Büntetés-végrehajtási Szervezet Szakmatörténeti Gyűjteménye és Dokumentumtára számos tárgyat, fényképet őriz a XX. századi büntetés-végrehajtás történetének korszakaiból, ezek közül csupán egy, de történeti értékét tekintve egyedülálló jelentőségű a most bemutatott fotóalbum, amely a fegyintézetek történetén túl a fotográfia világába is izgalmas betekintést enged.

¹³⁵ Jogtudományi Közlöny (1868) 3/29. p. 235.

¹³⁶ A fotók online elérhetők a BvOP honlapján, a QR-kód beolvasása után.



Felhasznált irodalom

- A Jog (1886): 5. évfolyam 29. szám
- A Magyar Királyi Kormány 1911. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv (1912): Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Könyvnyomdája, Budapest
- Az Építési Ipar (1884): 8. évfolyam 21. szám
- Alberti, Leon Battista (1485): De re aedificatoria. Firenze
- Battista, Alberti (1485): De re aedificatoria. Firenze
- Bognár Barbara (1998): A XIX. század börtönrendszerei. In: Mezey Barna (szerk.): Tanulmányok a magyar börtönügy történetéből. Jogtörténeti értekezések 22. ELTE ÁJK, Budapest. p. 79-93.
- Bokor József – Gerő Lajos (1893-1897, szerk.): Pallas Nagylexikona. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest
- Börtönépítész (1983): Igazságügyi Minisztérium, Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokság Nevelési Osztály. Budapest
- Borovszky Samu (1896): Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monográfiája). Apollo irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest
- Budapest Főváros Levéltára, jelzet: VII.101.c - fegyenc. I – 40. Online: <https://archives.hungaricana.hu/learn/Fogoly/60054/view/?bbox=-39%2C-2335%2C5215%2C274> (Letöltés ideje: 2023. március 6.)
- Budapesti Hírlap (1884): 4. évfolyam 125. szám
- Budapesti Hírlap (1884): 4. évfolyam 236. szám
- Budapesti Hírlap (1905): 25. évfolyam 261. szám
- Budapesti Hírlap (1925): 45. évfolyam 18. szám
- Budapesti Hírlap (1928): 48. évfolyam 118. szám
- Demeter Zsuzsanna (2008): Erdélyi Mór, a sokoldalú fotográfus. Budapest 31. évfolyam 4. szám, p. 11-14. Deutsche Digitale Bibliothek
- Online: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/person/gnd/100810764> (Letöltés ideje: 2023. március 2.)
- Furlong, Gillian (2015): Designs for a panopticon prison by Jeremy Bentham. In: Treasures from UCL. UCL Press, London. p. 136-139. Online: https://www.jstor.org/stable/j.ctt1g69xrh.46?searchText=&searchUri=&ab_segments=&searchKey=&refreqid=fastly-default%3Ac1095bef4564de76ee3a612764412fc9 (Letöltés ideje: 2023. március 6.)
- Furtenbach, Joseph (1635): Architektura Universalis. Johann Sebastian Melden Buchdruckner, Ulm
- Heinrich-Tamáskó Péter (2013): Kis magyar börtöntörténelem. Unicus Műhely, Budapest
- Holford, George (1828): An account of the general penitentiary at Millbank. C. & J. Rivington, London
- Honvédségi Közlöny (1896): 23. évfolyam 34. szám
- Jogtudományi Közlöny (1868): 3. évfolyam 29. szám
- Jogtudományi Közlöny (1895): 30. évfolyam 40. szám
- Karcsu Antal Arzén (1888): Vác város története. Serédi G. Siketnéma Iparintézetének Könyvnyomója, Vác
- Kenyeres Ágnes (1967-1994, szerk.): Magyar életrajzi lexikon I-IV. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kisparti János (1914): A váci Theresianum története. Váci könyvek 8. Váci Múzeum Egyesület, Vác
- Lőrincz József (2019): A börtönügy jelenlegi szakmai arculatának kialakulása a 20. században. Börtönügy Szemle. 2019/1. p. 62-78.
- Lőrincz József – Mezey Barna (2019): A magyar börtönügy története. Dialóg Campus Kiadó, Budapest
- Magyar Génusz (1892): 1. évfolyam 17. szám
- Magyar Katolikus Lexikon. Online: <http://lexikon.katolikus.hu/> (Letöltés ideje: 2023. március 6.)



- Matlekovics Sándor (1897): Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállása-kor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye 8. kötet. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest
- Megyeri István (1905): A magyar börtönügy és az országos letartóztatási intézetek. Magyar Királyi Igazságügyi Minisztérium, Budapest
- Megyeri-Pálfi Zoltán (2020): „*Tehetségét és képzelőerejét alantas cél szolgálatába állította*” – valóban? Megjelent: Jogtörténet – az MTA – ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport blogja, 2020. december 3.
- Mezey Barna (1998): A középkori tömlőctől a modern büntetés-végrehajtási intézetekig. In: Mezey Barna (szerk.): Tanulmányok a magyar börtönügy történetéből. Jogtörténeti értekezések 22. ELTE ÁJK, Budapest. p. 9-39.
- Mezey Barna (1992): Az első dologházak kora. Börtönügyi Szemle 1992/1. p. 47-55.
- Mezey Barna (1994): Több évszázad. Börtönépítész Magyarországon. Börtönügyi Szemle 1994/2. p. 77-85.
- Nagy Attila (2016): Három évszázadon átívelő építészeti. XIX. századi bírósági épületek rekonstrukciója. Doktori értekezés, Pécsi Tudományegyetem
- Nagy István (2015, szerk.): A Csillagbörtön 130 éve a köz szolgálatában. Szegedi Fegyház és Börtön, Szeged
- Nagy József (1998, szerk.): 1352-1858 „*Nostra*”. A 140 éves Márianosztrai Fegyház és Börtön Jubileumi Évkönyve. Márianosztrai Fegyház és Börtön, Márianosztra
- Nemzet (1882): 1. évfolyam 42. szám
- Nemzet (1884): 3. évfolyam 666. szám
- Nemzet (1884): 3. évfolyam 702. szám
- Nemzet (1885): 4. évfolyam 936. szám
- Németh Gyula (1980): Részletek a sopronkőhidai fegyház történetéből I. rész. Soproni Szemle 34/1. p. 1-16.
- Oláh Miklós (1999): A Szegedi Várbörtön és a Szegedi Fegyház és Börtön kronológiája 1784-1998. A Tisza Hangja, Szeged
- Pesti Hírlap (1895): 17. évfolyam 275. szám
- Pesti Hírlap (1896): 18. évfolyam 257. szám
- Politikai Újdonságok (1884) 30. évfolyam 18. szám
- Prison and Remand Prison Ilava. Online: <https://www.europpris.org/establishment/prison-and-remand-prison-ilava/> (Letöltés ideje: 2023. március 6.)
- Sellin, Thorsten (1926): Filippo Franci – A Precursor of Modern Penology – A Historical Note. Journal of Criminal Law and Criminology 17. évfolyam 1. szám, p. 104-112.
- Sürgöny (1866): 6. évfolyam 110. szám
- Szegedi Híradó (1881): 23. évfolyam 178. szám
- Szegedi Híradó (1881): 23. évfolyam 194. szám
- Szegedi Napló (1883): 6. évfolyam 238. szám
- Szinnyi József (1891-1914): Magyar írók élete és munkái. Hornyánszky Viktor Könyvkiadó Hivatala, Budapest
- Tóth Lőrinc (1885): Fegyházi tanulmányok I. Az illavai fegyház. Értekezések a társadalomtudományok köréből. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
- Trianon hatása a hazai büntetés-végrehajtásra, Országgyűlési Könyvtár. Online: https://konyvtar.parlament.hu/archiv/-/asset_publisher/OTYxpZQhAHFt/content/trianon-100-trianon-hat%C3%A1sa-a-hazai-b%C3%BCntet%C3%A9s-v%C3%A9grehajt%C3%A1sra (Letöltés ideje: 2023. március 6.)
- Törökfalvi Török Kálmán (1886): Emlékirat a szegedi kir. kerületi börtön és kir. törvényszéki fogházakról. Szeged
- Vajna Károly (1906a): Hazai régi büntetések I. kötet. Lőrintz János Könyvnyomdája, Budapest



- Vajna Károly (1906b): Hazai régi büntetések II. kötet. Lőrintz János Könyvnyomdája, Budapest
- Van Eck, Caroline (1998): The Structure of „*De re aedificatoria*” Reconsidered. *Journal of the Society of Architectural Historians* 57/3. p. 280-297.
- Vasárnapi Újság (1855): 2. évfolyam 25. szám
- Vasárnapi Újság (1859): 6. évfolyam 2. szám
- Vasárnapi Újság (1885): 32. évfolyam 33. szám
- Vasárnapi Újság (1891): 38. évfolyam 12. szám
- Vasárnapi Újság (1905): 52. évfolyam 36. szám
- Vasárnapi Újság (1908): 55. évfolyam 47. szám
- Vasárnapi Újság (1912): 59. évfolyam 47. szám





